

चेतसा । उवाच रामं शुभलक्षणं वचो बभूव च चक्षुष्यनाभि-
काक्षिणी ॥ ३८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
चतुर्विंशः सर्गः ।

मा विनोय तमायासमुपस्पृश्य जलं शुचि । चकार माता
रामस्य मङ्गलानि मनस्विनी ॥ १ ॥ न शक्यते वारयितुं गच्छे-
दानीं रघूत्तम । शीघ्रञ्च त्रिनिवर्त्तस्व वर्त्तस्व च सतां क्रमे ॥ २ ॥
अं पालयसि धर्मं त्वं हृत्या च नियमेन च । स वै राघवशार्ङ्ग
धर्मस्त्वामभिरक्षतु ॥ ३ ॥ येभ्यः प्रणमसे पुत्र चैत्येष्वायतनेषु
च । ते च त्वामभिरक्षन्तु वने सह महर्षिभिः ॥ ४ ॥ यानि
इत्तानि तेऽस्त्राणि विश्वामित्रेण धीमता । तानि त्वामभि-
रक्षन्तु गुणैः समुदितं सदा ॥ ५ ॥ पितृशुश्रूषया पुत्र मातृ-
शुश्रूषया तथा । सत्येन च महाबाहो चिरञ्जीवार्भरक्षितः ॥ ६ ॥
समित्कुशपवित्राणि वेश्मनायतनानि च । स्थाण्डलानि च
विप्राणां शैला वृक्षा क्षुद्राः क्षयाः ॥ ७ ॥ पतङ्गाः पद्मगाः
सिंहाश्वा रक्षन्तु नरोत्तम । स्वस्ति साध्याश्च विश्वे च महतश्च
महर्षिभिः ॥ ८ ॥ स्वस्ति घाता विघाता च स्वस्ति पूषा भगो-
र्धमा । लोकपालाश्च ते सर्वे वासवप्रसूतास्तथा ॥ ९ ॥ ऋतवः
षट् च ते सर्वे मासाः सख्यक्षराः क्षपाः । दिनानि च सुहृ-
न्नाश्च स्वस्ति कुर्वन्तु ते सदा ॥ १० ॥ नक्षत्राणि च सर्वाणि
ग्रहाश्च सह दैवतैः । श्रुतिः स्मृतिश्च धर्मश्च पातु त्वां पुत्र
सर्वतः ॥ ११ ॥ स्कन्दश्च भगवान् देवः सोमस्मन्दो वृहस्पतिः ।
समर्षयो नारदश्च ते त्वां रक्षन्तु सर्वतः ॥ १२ ॥ ते चापि सर्वतः

सिद्धा दिशश्च सदिगोष्ठराः । सुता मया वने तस्मिन् पान्तु
त्वां पुत्रं नित्यम् ॥ १३ ॥ शैलाः सर्वे समुद्राश्च राजा वरुण एव
च । द्यौरन्तरिक्षं पृथिवी वायुश्च सचराचरः ॥ १४ ॥ अहो-
रात्रौ तथा सन्ध्या पान्तु त्वां वनमाश्रितम् । कलाश्च काष्ठाश्च
तथा तव शर्मं दिशन्तु ते ॥ १५ ॥ महावने विचरतो मुनि-
वेशस्य धीमतः । तथादित्याश्च दैत्याश्च भवन्तु सुखदाः सदा ॥ १६ ॥
राक्षसानां पिशाचानां दैत्यानां क्रूरकर्मणाम् । क्रव्यादानां
च सर्वेषां माभूत् पुत्रकं ते भयम् ॥ १७ ॥ प्रवङ्गा वृषिका वृंशा
मशकाश्चैव कानने । सरीसृपाश्च कीटाश्च माभूवन् गङ्गने
तव ॥ १८ ॥ महाहिपाश्च सिंहाश्च व्याघ्रा जट्टाश्च दंष्ट्रिणः ।
महिषाः शृङ्गिणो रौद्रा न ते द्रुक्ष्यन्तु पुत्रक ॥ १९ ॥ शुभांश-
भोजना रौद्रा ये चान्ये सर्पजातयः । मा च त्वां हिंसिषुः पुत्र
मया सम्पूजितास्त्वह ॥ २० ॥ आगमास्तो शिवाः सन्तु सिध्यन्तु
च पराक्रमाः । सर्वसम्पत्तयो राम स्वस्तिमान् गच्छ पुत्रक ॥ २१ ॥
स्वस्ति तंस्वन्तरिक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यः पुनः पुनः । सर्वेभ्यश्चैव
देवेभ्यो ये च ते परिपन्थिनः ॥ २२ ॥ शुकः सोमश्च भूधरश्च
धनदोश्च यमस्तथा । पांतु त्वामर्षिता राम दण्डकारण्य-
वासिनम् ॥ २३ ॥ अग्निर्वीर्यस्तथा धूमो मन्त्रार्घिसुखात्
श्रुताः । उपसर्ग्येनकाले तु त्वां रक्षन्तु रघूत्तम ॥ २४ ॥
सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्मा भूतकर्त्ता तथार्पयः । ये च शेषाः सुरास्तो
तु रक्षन्तु वनवासिनम् ॥ २५ ॥ इति माल्यैः सुरगणान्
गन्धैर्वापि यशस्विनी । स्तुतिभिश्चानुरूपाभिरानर्चयतकी-
चना ॥ २६ ॥ ज्वलनं समुपादाय ब्राह्मणेन महात्मना । ज्ञा-
वयामास विधिना राममङ्गलकारणात् ॥ २७ ॥ हतं श्वेतानि
माल्यार्नि समिधः श्वेतसर्पणान् । उपसम्पादयामास कौमल्या
परमाङ्गना ॥ २८ ॥ उपाध्यायः सविधिना जुत्वा शान्तिसना-

मयम् । उतङ्गवापशेषेण वाक्छीं वल्लिमकल्पयत् ॥ २८ ॥
 मधुहृद्यतटैः स्वस्ति वाच्यं द्विजांसतः । वाचयामास
 रामस्य वने स्वस्वयनक्रियाम् ॥ ३० ॥ ततस्तस्मै द्विजेन्द्राय
 माता तस्य यशस्विनी । दक्षिणां प्रददौ काव्यां राघवं चेद-
 मब्रवीत् ॥ ३१ ॥ यन्मङ्गलं सङ्ख्याते सर्वदेवनमस्कृते । हन-
 नाद्ये समभवत् तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ३२ ॥ यन्मङ्गलं सुप-
 र्णस्य विनताकल्पयत् पुरा । अक्षतं प्रार्थयानस्य तत्ते भवतु
 मङ्गलम् ॥ ३३ ॥ अक्षतोत्पादने दैत्यान् घ्नतो वज्रधरस्य यत् ।
 अर्दतिर्मङ्गलं प्रादात्तत्ते भवतु मङ्गलम् ॥ ३४ ॥ त्रिविक्रमान्
 प्रहसतो विष्णोरतुलतेजसः । यदामीन्मङ्गलं राम तत्ते भवतु
 मङ्गलम् ॥ ३५ ॥ ऋषयः सागरा द्वीपा वेदा लोका दिग्गजाः ।
 मङ्गलानि महाबाहो दिग्गन्तु शुभमङ्गलम् ॥ ३६ ॥ इति
 पुत्रस्य सिद्धार्यो विशल्यकरणीं तथा । औषधिं च सुशेषाद्य
 कृत्वा गिरसि भामिनी ॥ ३७ ॥ गन्धैश्चापि समालभ्य राम-
 मायतलोचना । अकार रक्षां कौशल्या मन्त्रैरभिजजाप च ॥ ३८ ॥
 उवाचापि प्रहृष्टेव सा दुःखवशवर्त्तिनी । वाङ्मात्रेण न भावेन
 वाचा संसज्जमानया ॥ ३९ ॥ आनस्य मूर्ध्नि चाप्राय परिष्वज्य
 यशस्विनी । अवदत् पुत्र सिद्धार्यो गच्छ राम यथासुखम् ॥ ४० ॥
 अरोगं सर्वसिद्धार्यमयोध्यां पुनरागतम् । पश्यामि त्वां सुखं वत्स
 सुस्थितं राजवर्त्मसु ॥ ४१ ॥ प्रनष्टदुःखसङ्कल्पा हर्षविद्योति-
 तानना । द्रक्ष्यामि त्वां वनात्प्राप्तं पूर्णचन्द्रमिवोदितम् ॥ ४२ ॥
 भद्रं भद्रासनगतं वनवासादिहागतम् । द्रक्ष्यामि त्वां मुहुः
 पुनर्तीर्णवन्तं पितुर्वचः ॥ ४३ ॥ मङ्गलैरुपसम्पन्नो वनवासादि-
 हागतः । बध्नाद्य मम नित्यं त्वं कामान् सम्बर्द्ध याहि
 भोः ॥ ४४ ॥ मयास्मिता देवगणाः शिवादयो महर्षयो भूत-
 गणाः सुरोरगाः । अभिप्रयातस्य वनं चिराय ते हिताय काङ्क्षन्तु

द्विष्य राघव ॥ ४५ ॥ अतीव चाश्रुप्रतिपूर्वलोचना समाम्ना
च स्वस्थयनं यथाविधि । प्रदक्षिणं चापि चकार राघवं पुनः
पुनश्चापि निरीक्ष्य सख्यजे ॥ ४६ ॥ तथा हि देव्या च कर्तुं
प्रदक्षिणो निष्पीड्य मातुषरणो पुनः पुनः । जगाम सीता-
विलयं महाययाः स राघवः प्रज्वलितक्षया त्रिया ॥ ४७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अर्थाध्याकाण्डे

पञ्चविंशः सर्गः ।

अभिवाद्य तु कौशल्यां रामः सम्प्रस्थितो वनम् । कृत-
स्वस्थयनो मात्रा धर्मिष्ठे वस्त्रेण स्थितः ॥ १ ॥ विराजसन्
राजसुतो राजमार्गं नरैर्हतम् । हृदयान्याममंथेव जनस्य
शुण्वत्तया ॥ २ ॥ वैदेही चापि तत् सर्वं न श्रुत्वा तपस्विनी ।
तदेव हृदि तस्याय यौवराज्याभिषेचनम् ॥ ३ ॥ देवकाक्षं
स्य सा कृत्वा कृतज्ञा हृष्टचेतना । अभिज्ञा राजधर्माणां राज-
सुत्नी प्रतीक्षती ॥ ४ ॥ प्रविवेशाय रामस्य स्ववेश्म सुविभू-
षितम् । प्रहृष्टजनसम्पूर्णं ह्रिया किञ्चिदवाक्यम् ॥ ५ ॥
अथ सीता समुत्पत्य वेपमाना च तं पतिम् । अपश्यच्छोक-
सन्तप्तं चिन्ताव्याकुलितेन्द्रियम् ॥ ६ ॥ तां दृष्ट्वा स हि
धर्मात्मा न शशाक मनोगतम् । तं शोकं राघवः सोढुं ततो
विहृतताडितः ॥ ७ ॥ विवर्णवदनं दृष्ट्वा तं प्रस्तिब्धममर्षयम् ।
आह दुःखाभिसन्तप्ता किमिदानीमिदं प्रभो ॥ ८ ॥ अथ
वार्हस्यतः श्रीमान् शुक्लः सुष्येण राघव । प्रोच्यते ब्राह्मणैः
प्राज्ञैः केन त्वमसि दुर्मनाः ॥ ९ ॥ न ते यतशक्ताकेन जल-
पेननिभेन च । आहतं वदनं वक्त्राकृत्याभिविराजते ॥ १० ॥

व्यजनाभ्याश्च सुखाभ्यां प्रतपन्ननिभेष्वसम् । चन्द्रसंप्रका-
 शाभ्यां वीज्यते न तवाननम् ॥ ११ ॥ वाग्मिनो वन्दिनश्चापि
 प्रहृष्टास्त्वां नरर्षभ । सुवन्तो नाद्य दृश्यन्ते मङ्गलैः [सूतमा-
 गच्छाः ॥ १२ ॥ न ते क्षौद्रञ्च दधि च ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 मूर्ध्नि मूर्ध्नाभिपिक्तस्य ददेति ह्य विधानतः ॥ १३ ॥ न त्वां
 प्रकथ्यः सर्वाः श्रेणीमुख्याश्च भूषिताः । अनुवजितुमिच्छन्ति
 यौरजानपदाक्षया ॥ १४ ॥ चतुर्भिर्वेगसम्पन्नैः हयैः काञ्चन-
 भूषणैः । मुखैः पुष्परथो युक्तः किं न गच्छति तेयतः ॥ १५ ॥
 न हृषी चायतः श्रीमान् सर्वलक्षणपूजितः । प्रयाणे लक्ष्यते
 वीर लक्षणमेषगिरिप्रभः ॥ १६ ॥ न च काञ्चनचित्तन्ते
 यस्यामि प्रियदर्शनम् । भद्रासनं पुरस्कृत्य यान्तं वीर पुरः-
 सरम् ॥ १७ ॥ अभिषेको यदा सज्जः किमिदानीमिदं तव ।
 अपूर्वो मुखवर्णश्च न प्रहर्षश्च लक्ष्यते ॥ १८ ॥ इतीव विल-
 पन्तीं तां प्रोवाच रघुनन्दनः । सीतिं ततभवांस्त्रातः प्रवाज-
 यति मां वनम् ॥ १९ ॥ कुले महति सम्भूते धर्मज्ञे धर्मचा-
 रिणि । शृणु जानकि येनेदं क्रमेणाद्यागतं मम ॥ २० ॥
 राज्ञा सत्यप्रतिज्ञेन पित्रा दशरथेन वै । कैकेयै मम मातुं तु
 पुरा दत्तौ महावरौ ॥ २१ ॥ तयाद्य मम सज्जेऽस्मिन्वभिषेके
 नृपोद्यते । प्रचोदितः स समयो धर्मेण प्रतिनिर्जितः ॥ २२ ॥
 चतुर्दश हि वर्षाणि वसुध्वं दण्डके मया । पित्रा मे भरत-
 खापि यौवराज्ये नियोजितः ॥ २३ ॥ सोऽहं त्वामागतो द्रष्टुं
 प्रस्थितो विजनं वनम् । भरतस्य समीपन्ते नाहं कथ्यः कदा-
 चन ॥ २४ ॥ ऋद्विबुक्ता हि पुरुषा न सङ्गन्ते परस्तवम् ।
 तस्माच्च ते गुण्याः कथा भरतस्याग्रतो मम ॥ २५ ॥ नापि त्वं
 तेन भर्तव्या विशेषेण कदाचन । अनुकूलतया शक्यं समीपे
 तस्य वर्त्तितुम् ॥ २६ ॥ तस्मै दत्तं नृपतिना यौवराज्यं सना-

तनम् । स प्रसाद्यस्वया सीते वृषतिष्ठ विशेषतः ॥ २७ ॥ अहं
 चापि प्रतिष्ठां तां गुरोः समनुपालयन् । वनमद्यैव सास्त्राभि
 स्त्रिरीभव मनस्विनि ॥ २८ ॥ याते च मयि कल्याणि
 वनं सुनिनिषेवितम् । व्रतोपवासपर्ष्यायैर्वर्त्तितव्यं त्वया
 मधे ॥ २९ ॥ कल्यसुत्याय देवानां कृत्वा पूजां यथाविधि ।
 वन्दितव्यो दशरथः पिता मम जनेश्वरः ॥ ३० ॥ माता च
 मम कीशल्या तृदा सन्तापकर्षिता । धर्ममेवायतः कृत्वा त्वक्तः
 सम्मानमर्हति ॥ ३१ ॥ वन्दितव्यास्वया नित्यं याः शेषा मम
 मातरः । स्नेहप्रणयसम्भोगैः समा हि मम मातरः ॥ ३२ ॥
 आलुपुत्रसमौ चापि द्रष्टव्यो च विशेषतः । उभौ भरत-
 शत्रुघ्नौ प्राणैः प्रियतरौ मम ॥ ३३ ॥ विप्रियश्च न कर्त्तव्यं
 भरतस्य कदाचन । स हि राजा च वैदेहि देहस्य च कुलस्य
 च ॥ ३४ ॥ आराधिता हि शीलेन प्रयत्नैश्चोपसेविताः ।
 राजानः सम्प्रसीदन्ति प्रकुप्यन्ति विपर्यये ॥ ३५ ॥ स्पृशन्निव
 गजो हन्ति जिघ्रन्निव भुजङ्गमः । स्मयन्निव वृषो हन्ति मान-
 यन्निव दुर्जनः ॥ ३६ ॥ शीरसानपि पुत्रान् हि त्यज्यन्वहित-
 कारिणः । समर्थान् प्रतिगृह्णन्ति नरानपि नराधिपाः ॥ ३७ ॥
 सा त्वं वसेह कल्याणि राज्ञः समनुवर्त्तिनी । भरतस्य रता
 धर्मे सत्यव्रतपरायणा ॥ ३८ ॥ अहं गमिष्यामि महावनं प्रिये
 त्वया हि वसत्यभिहैव भामिनि । यथा व्यलीकं कुरुषे न
 कस्वचित्तथा त्वया कार्यमिदं वचो मम ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

षड्विंशः सर्गः ।

एवमुक्त्वा तु वैदेही प्रियार्हां प्रियवादिनी । प्रसूयादेव
 संकुक्षा भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ किमिदं भाषसे राम वाक्यं
 क्लृप्तया भ्रुवम् । त्वया यदपहास्यं मे श्रुत्वा नरवरोत्तम ॥ २ ॥
 वीराणां राजपुत्राणां ग्रन्थास्त्रविदुषां वृष । अनर्हमवशस्तु
 न श्रोतव्यं त्वयोरितम् ॥ ३ ॥ आर्यपुत्र पिता माता ध्यातः
 पुत्रसखा स्त्रुपा । स्वानि पुण्यानि भुञ्जानाः स्वस्वभाग्यमुपा-
 सते ॥ ४ ॥ भर्तुर्भाष्यन्तु नार्यका प्राप्नोति पुरुषर्षभ । अतः
 शैवाहमादिष्टा वने वसव्यामित्यपि ॥ ५ ॥ न पिता नामजो
 नाम्ना न माता न मखीजनः । इह प्रेत्य च नारीणां पतिः
 रेको गतिः सदा ॥ ६ ॥ यदि त्वं प्रस्थितो दुर्गं वनमद्यैव
 राघव । अग्रतस्ते गमिष्यामि स्रवन्ती कुशकण्टकान् ॥ ७ ॥
 रघ्वारोधौ वहिःकृत्य पीतशेषमिवोदकम् । नय मां वीर
 विश्रब्धः पापं मयि न विद्यते ॥ ८ ॥ प्राप्तादायैर्विमानैर्वी-
 वैहायसगतेन वा । सर्व्वावस्थागता भर्तुः पादच्छाया वि-
 शिष्यते ॥ ९ ॥ अनुशिष्टास्मि माता च पिता च विविधा-
 यमम् । नास्मि सम्प्रति वक्तव्या वर्त्तितव्यं यथा मया ॥ १० ॥
 अहं दुर्गं गमिष्यामि वनं पुरुषवर्जितम् । नानासृगगणाकीर्णं
 शार्दूलगणसेवितम् ॥ ११ ॥ सुखं वने निवत्स्यामि यथैव भवने
 पितुः । अचिन्तयन्ती त्रीन् लोकान् चिन्तयन्ती पतिव्रतम् ॥ १२ ॥
 शुश्रूषमाणा ते नित्यं नियता ब्रह्मचारिणी । सह संस्ये त्वया
 वीर वनेषु मधुगन्धिषु ॥ १३ ॥ त्वं हि कर्तुम्वने शक्तो राम
 संपरिपालनम् । अन्यस्यापि जनस्येह किं पुनर्मम मानद ॥ १४ ॥
 साहं त्वया गमिष्यामि वनमद्य न संशयः । नाहं शम्बा महा-
 भाग निवर्त्तयितुमुद्यता ॥ १५ ॥ कलमूलाशना नित्यं भवि-
 ष्यामि न संशयः । न ते दुःखं करिष्यामि निवसन्ती त्वया
 सह ॥ १६ ॥ अग्रतस्ते गमिष्यामि भीष्मे भुक्तवति त्वयि ।

दृष्ट्वापि सरितः शैलान् पल्लवानि सरांसि च । द्रष्टुं सर्वत्र
निर्भीता त्वया नाथेन धीमता ॥ १७ ॥ हंसकारण्डवाकीर्णाः
सन्निनीः साधुपुष्पिताः । इच्छेयं सुखिनी द्रष्टुं त्वया वीरेण
कृता ॥ १८ ॥ अभिषेकं करिष्यामि तासु नित्यमश्रुवता ।
सह त्वया विशालाक्ष रस्ये परमनन्दिनी ॥ १९ ॥ एवं वर्ष-
सहस्राणि शतं वापि त्वया सह । व्यतिक्रमं न वेत्स्यामि
स्वर्गोपि हि न मे मतः ॥ २० ॥ स्वर्गोपि च विना वासी भविता
यदि राघव । त्वया राम नरध्याप्र नाहं तदपि रोचये ॥ २१ ॥
अहं गमिष्यामि वनं सुदुर्गमं सृगायुतं वानरवारण्यैश्च । वने
निवसामि यथा पितुर्गृहे तवैव पादावपगृह्य सन्मता ॥ २२ ॥
अनन्यभावामनुरक्तचेतसं त्वया विद्युक्तां मरणाय निक्षिताम् । नय-
स्व मां साधु कुरुष्व याचनां नातो मया ते श्रुता भविष्यति ॥ २३ ॥
तथा ब्रुवाणामपि धर्मवत्सला न च ह्यसीतां शृवरो निनीषति ।
उवाच चेनां बहुसन्निवर्त्तने वने निवासस्य च दुःखतां प्रति ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामाणे बाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

सप्तविंशः सर्गः ।

स एवं ब्रुवतीं सीतां धर्मज्ञो धर्मवत्सलः । न नेतुं कुरुते
बुद्धिं वने दुःखानि चिन्तयन् ॥ १ ॥ सात्वयित्वा ततस्तां तु
वाघदूषितलोचनाम् । निवर्त्तनार्थं धर्मात्मा वाक्यमेतदुवाच
॥ २ ॥ सीते महाकुलीनासि धर्मे च निरता सदा । इहा-
चरस्व धर्मं त्वं मे यथा मनसः सुखम् ॥ ३ ॥ सीते यथा त्वां
वक्ष्यामि तथा कार्यं त्वयाबले । वने दोषा हि बहवो वदन्त-
स्ताञ्चिबोध मे ॥ ४ ॥ सीते विमुच्यतामेषा वनवासकृता मतिः ।

वङ्गदोषं हि कान्तारं वनमित्यभिधीयते ॥ ५ ॥ ॥ वितेवुष्मा
 चक्षुर्वक्षो मयेतदभिधीयते । सदासुखं न जानामि दुःखमेव
 सदावनम् ॥ ६ ॥ गिरिनिर्भरसम्भूता गिरिनिर्देहिवासिनाम् ।
 सिंहानां निमदा दुःखाः श्रोतुं दुःखमतो वनम् ॥ ७ ॥ क्रीडमा-
 नाश्च विष्टम्भा मत्ताः शून्ये तथा खगाः । इष्टाः समभिर्वर्त्तन्ते सीते
 दुःखमती वनम् ॥ ८ ॥ सप्राज्ञाः सरितश्चैव पङ्क्तवत्यः सुदुस्तराः ।
 मत्तैरपि गजैर्नित्यमतो दुःखतरं वनम् ॥ ९ ॥ लताकण्टकसङ्कीर्णाः
 कृकवाकूपनादिताः । निरपाश्च सुदुःखाश्च मार्गा दुःखमतो
 वनम् ॥ १० ॥ सुष्यते पणशय्यासु स्वयं भग्नासु भूतले ।
 रात्रिषु अमश्विन्वेन तस्माद्दुःखतरं वनम् ॥ ११ ॥ सहीरावश्च
 सन्तोषः कर्त्तव्यो नियतात्मना । फलेर्हृत्पापपतितैः सीते
 दुःखमती वनम् ॥ १२ ॥ उपवासश्च कर्त्तव्यो यथा प्राणेषु
 मैथिलि । जटाभारश्च कर्त्तव्यो वल्कलाभ्वरधारणम् ॥ १३ ॥
 देवतानाश्च पितॄणां कर्त्तव्यं विधिपूर्वकम् । प्राप्तानामतिशी-
 नाश्च नित्यशः प्रतिपूजनम् ॥ १४ ॥ कार्यस्त्रिरभिषेकश्च काले
 काले च नित्यशः । चरतां नियमेनेव तस्माद्दुःखतरं वनम् ॥ १५ ॥
 उपहारश्च कर्त्तव्यः कुसुमैः स्वयमाहृतैः । आर्षेण विधिना
 वेद्यां सीते दुःखमती वनम् ॥ १६ ॥ यथात्मनेन कर्त्तव्यः
 सन्तोषस्तेन मैथिली । यथाचारैर्वनचरैः सीते दुःखमतो
 वनम् ॥ १७ ॥ शतीववातस्तिमिरं बुभुक्षा चास्ति नित्यशः ।
 भयानि च महान्त्यत्र ततो दुःखतरं वनम् ॥ १८ ॥ सरीसृपाश्च
 वङ्गवो वङ्गरूपाश्च भामिनि । चरन्ति पृथिवीं दर्पात्ततो दुःख-
 तरं वनम् ॥ १९ ॥ नदीनिलयनाः सर्पा नदीकुण्डलगामिनः ।
 तिष्ठत्यावृत्त्य पयानमतो दुःखतरं वनम् ॥ २० ॥ द्रुमाः
 कण्टकिनश्चैव कुशाः काशाश्च भामिनि । वने व्याकुलशष्पा-
 शास्तेन दुःखमती वनम् ॥ २१ ॥ पतङ्गा वृश्चिकाः कीटा

दंष्ट्राश्च मशकैः सह । बाधन्ते नित्यमयत्ने सर्वं दुःखमतो वनम् ॥ २२ ॥
 कायक्लेशश्च बहवो भयानि विविधानि च । अरक्ष्यमाश्वे
 वसती दुःखमेव तदा वनम् ॥ २३ ॥ क्रोधलोभौ विमोक्तयौ
 कर्त्तव्या तपसे मतिः । न भेतव्यञ्च भेतव्ये दुःखं नित्य-
 मतो वनम् ॥ २४ ॥ तदलन्ते वनं गत्वा क्षमं न हि वनं तव ।
 विश्वशान्तिं पश्यामि वज्रदीपकरं वनम् ॥ २५ ॥ वनस्तु
 नेतुं न कृता मतिस्तदा बभूव रामेण यदा महात्मना ।
 न तस्य सीता वचनं चकार तत्ततो ब्रवीद्राममिदं सुदु-
 खिता ॥ २६ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

अष्टाविंशः सर्गः ।

एतत् तु वचनं श्रुत्वा सीता रामस्य दुःखिता । प्रसक्ता-
 श्रुमुखी मन्दमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ ये त्वया कीर्त्तिता
 दोषा वने वस्तव्यताम्रति । गुणानित्येव तान् विद्धि तव स्नेह-
 पुरस्कृतान् ॥ २ ॥ खगाः सिंह गजाश्चैव शार्दूलः शरभास्तथा ।
 चमराः ह्यमराश्चैव ये चान्ये वनचारिणः ॥ ३ ॥ अदृष्टपूर्व-
 रूपत्वात् सर्वे ते तव राघव । रूप दृष्ट्वापसर्पेयुस्तव सर्वे हि
 विस्मयति ॥ ४ ॥ त्वया च सह गन्तव्यं मया गुरुजनाज्ञया ।
 त्वद्वियोगेन मे स्तम त्यक्तव्यमिह जीवितम् ॥ ५ ॥ न हि मां
 त्वत्समीपस्थमपि शक्नोमि राघव । सुराणामीश्वरः शक्तः
 प्रधर्षयितुमोजसा ॥ ६ ॥ पतिहीना तु या नारी सा न
 शन्यति जीवितम् । काममेव श्लिषं राम त्वया मम विद-

रा [११]

श्रितम् ॥ ७ ॥ अद्यापि च महाप्राज्ञ ब्राह्मणानां मया श्रुतम् ।
 पुरा पितृमृहे सत्त्वं वक्तव्यं किञ्च मे वने ॥ ८ ॥ लाक्षणेभ्यो
 द्विजातिभ्यः श्रुत्वाहं वचनं मृहे । वनवासकृतोत्साहा नित्य-
 मेव महाबल ॥ ९ ॥ आदेशो वनवासस्य प्राप्तव्यः स मया किञ्च ।
 सा त्वया सह तत्राहं यास्यामि प्रिय नान्यथा ॥ १० ॥ कृता-
 देशा भविष्यामि गमिष्यामि सह त्वया । कालखायं समुत्पन्नः
 सत्यवाक् भवतु द्विजः ॥ ११ ॥ वनवासे हि जानामि दुःखानि
 बद्धधा किञ्च । प्राप्यन्ते नियतं वीर पुरुषैरकृतात्मभिः ॥ १२ ॥
 कन्यया च पितुर्गृहे वनवासः श्रुतो मया । भिक्षिण्याः साधु-
 वृत्ताया मम मातुरिच्छप्रतः ॥ १३ ॥ प्रसादितश्च वै पूर्वमेव
 बद्धविधं प्रभो । गमनं वनवासस्य काङ्क्षितं हि सह त्वया ॥ १४ ॥
 कृतज्ञाणाहं भद्रन्ते गमनं प्रति राघव । वनवासस्य शूरस्य
 मम चर्या हि रोचते ॥ १५ ॥ शुद्धात्मन् प्रेमभावाद्धि भवि-
 ष्यामि विकल्पा । भर्तारमनुगच्छन्ती भर्ता हि मम दैव-
 तम् ॥ १६ ॥ प्रेत्यभावेऽपि कल्याणः सङ्गमो मे सह त्वया ।
 श्रुतिर्हि श्रूयते पुण्या ब्राह्मणानां यशस्विनाम् ॥ १७ ॥ इह-
 लोके च पितृभिर्या स्त्री यस्य महामते । अद्भिर्दत्ता स्वधर्मेण
 प्रेत्यभावेऽपि तस्य सा ॥ १८ ॥ एवमस्मात् स्वकां नारीं सुवृत्तां
 हि पतिव्रताम् । नाभिरोचयसे नेतुं त्वं मां केनैव हेतुना ॥ १९ ॥
 भक्तां पतिव्रतां दीनां मां रुमां सुखदुःखयोः । नेतुमर्हसि
 काकुत्स्थ समानसुखदुःखिनीम् ॥ २० ॥ यदि मां दुःखिता-
 मेवं वनं नेतुं न चेच्छसि । विषमाग्निं जलं बाहमास्त्रास्त्रे
 चत्सुकारणात् ॥ २१ ॥ एवं बद्धविधं तं स याचाते गमनं
 प्रति । नानुमेने महाबाहून्तां नेतुं विजनं वनम् ॥ २२ ॥
 एवमुक्ता तु सा चिन्तां मैथिली समुपागता । स्नापयन्तीव
 गामुष्णैरशुभिर्नयनश्रुतैः ॥ २३ ॥ चिन्तयन्तीं तदा तां तु

निवर्त्तयितुमात्मवान् । क्रोधाविष्टास्तु वैदेहीं काकुत्स्थो बभूव
सान्त्वयत् ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
एकोनविंशः सर्गः ।

सान्त्वमाना तु रामेण मैथिली जनकात्मजा । वनवासनिमि-
त्ताय भर्त्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ सा तमुत्तमसंविग्ना सीता
विपुलवत्सलम् । प्रणयाज्ञाभिमानाञ्च परिचिन्तेय राघवम् ॥ २ ॥
किं त्वामन्यत वैदेहः पिता मे मिथिलाधिपः । राम जामातश्च
प्राप्य स्त्रियं पुरुषविग्रहम् ॥ ३ ॥ अमृतं वत लोकोयमज्ञानाद्यदि
वक्ष्यात । तेजो नास्ति परं रामे तपतीव दिवाकरे ॥ ४ ॥
किं हि कृत्वा विषसखं कुतो वा भयमस्ति ते । यत् परित्यक्तु-
कामस्य मामनन्यपरायणाम् ॥ ५ ॥ द्युमत्सेनसुतं वीरं
सत्यवन्मनुव्रताम् । सावित्रीमिव मां विद्धि त्वमात्मवशवर्ति-
नीम् ॥ ६ ॥ न त्वहं मनसाप्यन्यं दृष्टास्मि त्वहतेनघ । त्वया
राघव गच्छेयं यथान्या कुलपांसनी ॥ ७ ॥ स्वयं तु भार्यां
कीमारीं चिरमधुषितां सतीम् । शैलूष इव मां राम पदेभ्यो
हातुमिच्छसि ॥ ८ ॥ यस्य पथ्यञ्च रामात्य यस्य चार्धैर्वह्यसे ।
त्वं तस्य भव वञ्च्यश्च विधेयश्च सदानघ ॥ ९ ॥ स मामनादाय
वनं न त्वं प्रस्थातुमर्हसि । तपो वा यदि वारण्यं स्वर्गो वा
स्थात् त्वया सह ॥ १० ॥ नच मे भविता तत्र कश्चित् पथि परि-
श्रमः । पृष्ठतस्तव गच्छन्त्या विहारशयनेष्विव ॥ ११ ॥ कुश-
काग्रशरेणीका ये च कण्टकिनो द्रुमाः । बलाजिनसमस्तर्षा
मार्गे मम त्वया सह ॥ १२ ॥ महावातसमुद्भूतं यन्मामव-

करिष्यति । रजो रमण तन्मन्ये परार्द्धमिव चन्दनम् ॥ १३ ॥
 शाह्वलेषु यदा शिष्ये वनान्तरनगोचरा । कुथासारणतस्रोषु
 किं स्यात् सुखतरं ततः ॥ १४ ॥ पत्रं मूलं फलं यत्तु चत्पं वा
 यदि वा वृद्ध । दास्यसे स्वयमाहृत्य तन्मृततरसोपमम् ॥ १५ ॥
 न मातुर्न पितुस्तत्र स्मरिष्यामि न वंश्मनः । आर्त्तवाक्पुपु-
 ष्पानां पुष्पाणि च फलानि च ॥ १६ ॥ न च तत्र ततः
 किञ्चित् द्रष्टुमर्हसि विप्रियम् । मत्कृतेन च ते शोको न
 भविष्यामि दुर्भरा ॥ १७ ॥ यस्त्वया सह सः स्वर्गो निरयो
 यस्त्वया विना । इति जानन् परांप्रीतिं गच्छ राम मया सह ॥ १८ ॥
 अथ मामेवमव्यग्रां वनं नैव नयिष्यसे । विप्रमद्यैव पास्यामि
 माविशं द्विषतां वशम् ॥ १९ ॥ पथादपि हि दुःखेन मम
 नैवास्ति जीवितम् । उभितायास्त्वया नाथ तदैव मरणं
 वरम् ॥ २० ॥ इमं हि सहितुं शोकं मुञ्चर्त्तमपि नोत्सहे ।
 किं पुनर्दशवर्षाणि त्रीणि चैकं दुःखिता ॥ २१ ॥ इति सा
 श्लोकसन्तापलप्य करुणं वृद्ध । चुक्रोश पतिमायस्ता भग-
 मालिङ्ग्य सस्वरम् ॥ २२ ॥ सा विद्धा बह्वभिर्वाक्यैर्दिग्धैरिव गजा-
 क्रमा । चिरसन्नियतं वाप्यं सुमोचाग्निमिदारुणिः ॥ २३ ॥
 तस्याः स्फटिकसङ्काशं वारि सन्तापसम्भवम् । नेत्राभ्यां परि-
 स्फुप्ताश्च पङ्कजाभ्यामिवोदकम् ॥ २४ ॥ तत् सितामलचन्द्राभं
 मुखमायतलोचनम् । पथ्यं शुष्यत वाप्येण जलोद्धृतमिवा-
 स्त्रजम् ॥ २५ ॥ तां परिष्वज्य बाहुभ्यां विसंभ्रामिव दुःखिताम् ।
 स्ववाच वचनं रामः परिविश्वासयंस्तदा ॥ २६ ॥ न देवि तव
 दुःखेन स्वर्गमत्यभिरोचये । न हि मेस्ति भयं किञ्चित् स्वयम्भो-
 दिव सर्वतः ॥ २७ ॥ तव सर्वमभिप्रायमविज्ञाय शुभानने ।
 वासं न रोचयेरण्ये शक्तिमानपि रत्नये ॥ २८ ॥ यत् सृष्टासि
 मया सार्द्धं वनवासाय मेधिलि । न विहातुं मया शक्यो

प्रीतिराभवता यथा ॥ २८ ॥ धर्मस्तु गजनासोऽसङ्गिराज-
रितः पुरा । तं चाहमनुवर्तिष्ये यथा सूक्ष्मं सुवर्षसा ॥ २९ ॥
न खल्वहं न गच्छेयं वनं जनकनन्दिनि । वचनन्तवर्षति
मां पितुः सत्त्वोपहंसितम् ॥ ३० ॥ एष धर्मश्च सुश्रोणि पितु-
र्मातुश्च वश्यता । आश्रामश्च व्यतिक्रम्य नाहं जीवितुस्त-
सहे ॥ ३१ ॥ अस्वाधीनं कथं देवं प्रकारैरभिराध्यते । स्वाधीनं
समतिक्रम्य मातरं पितरं गुरुम् ॥ ३२ ॥ यत्नं तयं त्वयो लोकाः
पवित्रं तत्समं भुवि । नान्यदस्ति शुभापाङ्गे तेनेदमभिरा-
ध्यते ॥ ३३ ॥ न सत्यं दानमानै वा यज्ञा वाप्याप्तदक्षिणाः ।
तथा बलकराः सीते यथा सेवा पितुर्मता ॥ ३४ ॥ स्वर्गो धनं
वा धान्यं वा विद्या पुत्राः सुखानि च । गुरुद्वन्द्वगुरोर्धेन न
किञ्चिदपि दुर्लभम् ॥ ३५ ॥ देवगन्धर्वगोलीकान् ब्रह्मलोकां-
स्तथापरान् । प्राप्नुवन्ति महात्मानो मातापितृपरायणाः ॥ ३६ ॥
स मां पिता यथा शक्तिं सत्यधर्मपथे स्थितः । तथा वर्त्तितु-
मिच्छामि स हि धर्मः सनातनः ॥ ३७ ॥ मम सत्त्वा मतिः
सीते नेतुं त्वां दण्डकावनम् । वसिष्ठामीति सा त्वं मामनु-
यातुं सुनिश्चिताम् ॥ ३८ ॥ सा हि दिष्टानवद्याङ्गि वक्राक्ष
मदिरेक्षणे । अनुगच्छस्व मां भीरु सहधर्मचरी भव ॥ ३९ ॥
सर्वथा सह्यं सीते मम स्वस्य कुलस्य च । व्यवसायमनुकान्ता
कान्ते त्वमतिशोभनम् ॥ ४० ॥ चारमस्व गुरुश्रोणि वच-
वासञ्चमा क्रियाः । नेदानीं त्वहमे सीते स्वर्गोपि मम लो-
चते ॥ ४१ ॥ ब्राह्मणेभ्यश्च रत्नानि भिक्षुकेभ्यश्च भोजनम् ।
देहि चाग्रसमानेभ्यः सत्वरस्व च माचिरम् ॥ ४२ ॥ भूषणानि
महार्हाणि वरदक्षाणि यानि च । रमणीयाश्च ये केचित्
क्रीडार्थाद्याप्युपस्कराः ॥ ४३ ॥ शयनीयानि यानानि कन-
कान्यानि तानि च । देहि स्वभृत्यवर्गस्य ब्राह्मणानामन-

नतरम् ॥ ४५ ॥ अनुश्रुत्वा सा भर्तुर्ज्ञात्वा गमनमाग्रतः ।
 मित्रं प्रमुदिता देवो दातुमेवोपचक्रमे ॥ ४६ ॥ ततः प्रहृष्टा
 प्रतिपूर्णमानसा यशस्विनी भर्तुरवेक्ष्य भाषितम् । धनानि
 रत्नानि च दातुमङ्गना प्रचक्रमे धर्मभतां मनस्विनी ॥ ४७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

त्रिंशः सर्गः ।

एवं श्रुत्वा तु सम्पादं लक्ष्मणः पूर्वमागतः । वाष्पपर्ष्वा-
 कुलमुखः शोकं सोढुमशक्नुवान् ॥ १ ॥ स भ्रातृशरणं गच्छं
 निष्पीड्य रघुनन्दनः । सीतामुवाचातिशयां रात्रिवच्च महा-
 व्रतम् ॥ २ ॥ यदि गन्तुं कृता बुद्धिर्वेनं ह्यगगणैर्धृतम् । अहं
 त्वाप्तुमिष्यामि धनमग्रे धनुर्धरः ॥ ३ ॥ मया समेतोरण्यानि
 रक्ष्यथि विचरिष्यसि । पक्षिभिर्ह्यगयूथैश्च संघुष्टानि सम-
 न्ततः ॥ ४ ॥ न देवलोकाक्रमणं नामरत्वमहं वृणो । ऐश्वर्यं
 चापि लोकानां कामये न त्वया विना ॥ ५ ॥ एवं ब्रुवाणः
 क्षीमिष्वेनवासाय निश्चितः । रामेण बद्धभिः सान्त्वैर्निषिद्धः
 पुनरब्रवीत् ॥ ६ ॥ अनुज्ञातोऽपि भवता पूर्वमेव यदाप्यहम् ।
 किमिदानीं पुनरपि क्रियते मे निवारणम् ॥ ७ ॥ यदर्थं प्रति-
 षेधो मे क्रियते गन्तुमिच्छतः । एतदिच्छामि विज्ञातुं संशयो
 हि ममानघ ॥ ८ ॥ ततोऽब्रवीन्महातेजा रामो लक्ष्मणमग्रतः ।
 स्थितं प्राणामिनं वीरं याचमानं कृताञ्जलिम् ॥ ९ ॥ ह्यिग्नो
 धर्मरतो वीरः सततं सत्यये स्थितः । प्रियः प्राणसमो वज्रो
 भ्राता चापि सखा च मे ॥ १० ॥ मयाद्य सङ्गं सौमित्रे त्वयि
 गच्छति तद्वनम् । को भविष्यति कौशल्यां सुमित्रां वा यज्ञ-

स्त्रिणीम् ॥ ११ ॥ अभिवर्षति कामैर्षः पर्जन्यः दृष्टिमीमिव ।
 स कामवशपर्षसो महातेजा महीपतिः ॥ १२ ॥ सा हि
 राज्यमिदं प्राप्य वृषस्याश्वपतेः सुता । दुःखितानां सपत्नीनां
 न करिष्यति शोभनम् ॥ १३ ॥ न स्मरिष्यति कौशल्यां सुमित्रां
 वा सुदुःखिताम् । भरतो राज्यमासाद्य कैकेयां पर्ववस्थितः ॥ १४ ॥
 तामासीत् स्वयमेवेह राजानुयङ्गणेन वा । सौमित्रे भर
 कौशल्यासुक्तमर्थमिमञ्चर ॥ १५ ॥ एवं मयि च ते भक्तिर्भविष्यति
 सुदर्शिता । धर्मज्ञं गुरुपूजायां धर्मशायतुल्यो महान् ॥ १६ ॥
 एवं कुहूष्य सौमित्रे मत्कृते रघुनन्दन । अस्माभिर्विप्रहीनाया
 मातुर्नो न भवेत् सुखम् ॥ १७ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः
 श्रुत्वा गिरा । प्रत्युवाच तदा राम वाक्यज्ञो वाक्यकीर्ति-
 दम् ॥ १८ ॥ तवैव तेजसा वीर भरतः पूजयिष्यति । कौश-
 ल्याश्च सुमित्राश्च प्रयतो नात्र संशयः ॥ १९ ॥ यदि दुष्टो न
 रक्षेत भरतो राज्यमुत्तमम् । प्राप्य दुर्मनसा वीर गर्वेण च
 विशेषतः ॥ २० ॥ तदाहं दुर्मतिं क्रूरं बधिष्यामि न संशयः ।
 तत्पक्षानपि तान् सर्वान् त्वैलोक्यमपि किञ्च सा ॥ २१ ॥
 कौशल्या विभ्रयादाव्यं सहस्रं महिधानपि । यस्याः सहस्रं
 ग्रामाणां सम्प्राप्तमुपजीविनाम् ॥ २२ ॥ तदाब्रुवन्नेव
 मम मातुस्तथैव च । पर्षाता महिधानाश्च भरणाय मनस्विनी ॥ २३ ॥
 कुहूष्य मामनुचरं वैधर्म्यं नेह विद्यते । कृतार्थोहं भविष्यामि
 तव चार्थः प्रकल्पते ॥ २४ ॥ धनुरादाय सगुणं खनित्रपिट-
 काधरः । अग्रतस्ते गमिष्यामि यस्यानमनुदर्शयन् ॥ २५ ॥
 आहरिष्यामि ते नित्यं मूलानि च फलानि च । वन्यानि शानि
 चान्यानि स्वाहाहर्षाणि तपस्विनाम् ॥ २६ ॥ भवांसु सह
 वैदेह्या गिरिसानुषु रंस्यते । अहं सर्वं करिष्यामि जायतः
 स्वपतस्य ते ॥ २७ ॥ रामस्तत्र तेन वाक्येन सुप्रीतः प्रत्युवाच तम् ।

प्रकाशयस्व सौमित्रे सर्वमेव सुहृज्जनम् ॥ २८ ॥ ये च राष्ट्रे
 ददौ दिव्ये महाभा वरुणः स्वयम् । जनकस्य महायज्ञे धनुषी
 रौद्रदर्शने ॥ २९ ॥ अभेद्यकवचे दिव्ये वृषी चाक्षयसायकौ ।
 आदित्यविमलौ चोभौ अङ्गो हेमपरिष्कृतौ । ३० ॥ सत्कृत्य
 निहितं सर्वमेतदाचार्यं सद्गनि । सर्वमायुधमादाय क्षिप्र-
 भावज लक्ष्मण ॥ ३१ ॥ स सुहृज्जनमामन्य वनवासाय नि-
 क्षितः । इक्ष्वाकुगुरुमागम्य जयाहायुधसुत्तमम् ॥ ३२ ॥
 तद्दिश्य राजशार्दूलः सत्कृतं माल्यभूषितम् । रामाय दर्शया-
 मास सौमित्रिः सर्वमायुधम् ॥ ३३ ॥ तमुवाचात्मवान् रामः
 प्रीत्या लक्ष्मणमागतम् । काले त्वमागतः सौम्य काङ्क्षिते मम
 लक्ष्मण ॥ ३४ ॥ अहं प्रदातुमिच्छामि यदिदं मामकं धनम् ।
 ब्राह्मणेभ्यः तपस्विभ्यश्च या सह परन्तप ॥ ३५ ॥ वसन्तीह
 हठं भक्त्या गुरुषु द्विजसत्तमाः । तेषामपि च मे भूयः सर्वेषां
 चोपजीविनाम् ॥ ३६ ॥ वशिष्ठपुत्रस्तु सुयज्ञमार्थं त्वमानवाशु
 प्रवरं द्विजानाम् । अभिप्रयास्यामि वनं समस्तानभ्यर्च्य शिष्टा-
 नपरान् द्विजातीन् ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

एकविंशः सर्गः ।

ततः शासनमाज्ञाय भ्रातुः प्रियकरं हितम् । गत्वा स
 प्रविवेशाशु सुयज्ञस्य निवेशनम् । १ ॥ तं विप्रमन्त्रागारस्थं
 वन्दित्वा लक्ष्मणो ब्रवीत् । सखेभ्यागच्छ पश्य त्वं वेश्म दुष्कर-
 कारिणः ॥ २ ॥ ततः सन्ध्यामुपास्याथ गत्वा सौमित्रिणा सह ।
 जुष्टान्तं प्राविशङ्गच्छा रथं रामनिवेशनम् ॥ ३ ॥ तमागतं

वेदविदं प्राञ्जलिः सीतया सह । सुयज्ञमभिचक्षाम राघवोन्मि-
 शिवास्मितम् ॥ ४ ॥ जातरूपमयैर्मुख्यैरहदैः कुण्डलैः शुभैः ।
 स हेमसूत्रैर्मणिभिः केयूरैर्वलयैरपि ॥ ५ ॥ अन्यैश्च रत्नै-
 र्वज्रभिः काकुत्स्थः प्रत्यपूजयत् । सुयज्ञं स तदोवाच राघः
 सीताप्रचोदितः ॥ ६ ॥ चारुं हेमसूत्रञ्च भार्यायै सीम्न
 हारय । रयनां चाय मा सीता दातुमिच्छति ते सखी ॥ ७ ॥
 अङ्गदानि च चित्वा ण केयूराणि शुभानि च । प्रयच्छति सखे
 तुभ्यं भार्यायै गच्छती वनम् ॥ ८ ॥ पर्यङ्कमग्राक्षरणां
 नानारत्नविभूषितम् । तमपीच्छति वैदेही प्रतिष्ठापयितुं
 त्वयि ॥ ९ ॥ नागः शत्रुघ्नो नाम मातुलीयं ददौ मम ।
 तन्ने निष्कसहस्रेण ददामि द्विजपुङ्गव ॥ १० ॥ इत्युक्तः स
 तु रामेण सुयज्ञः प्रतिगृह्यत तत् । रामलक्ष्मणसीतानां
 प्रद्युयोजाश्रयः शिवाः ॥ ११ ॥ अयं भ्रातरमव्ययं प्रियं रामः
 प्रियम्बदम् । सीमितान्तमुवाचेदं ब्रह्मो व त्विदं श्रेष्ठरम् ॥ १२ ॥
 आगच्छ्यं कौशिकं चैव तावभौ ब्राह्मणोत्तमौ । अर्घ्ययाज्ञश्च
 सौमित्रे रत्नैः मस्यमिवास्त्रभिः ॥ १३ ॥ तर्पयस्व महाबाहो
 गोसहस्रेण राघव । सुवर्णरजतैश्चैव मणिभिश्च महाधनैः ॥ १४ ॥
 कौशल्यां चैव आशीभिर्भक्तः पर्युपतिष्ठति । आचार्य्यसौत्ति-
 रीयाणामभिरूपश्च वेदवित् ॥ १५ ॥ तस्य यानञ्च दासीञ्च
 सौमित्रे सम्प्रदापय । कौशेयानि च वस्त्राणि यावत्तुष्यति
 स द्विजः ॥ १६ ॥ सूतश्चित्रयाचार्य्यः सचिवः सुचिरोषितः ।
 तोषयेन् महाहैश्च रत्नैर्वस्त्रैर्धनैस्तथा ॥ १७ ॥ पशुकाभिश्च
 सर्वाभिर्गवां दशशतेन च । ये चेमे कठकालापा बहवो दण्ड-
 मानवाः ॥ १८ ॥ नित्यस्वाध्यायशीलत्वान्नान्यत् कुर्वन्ति किञ्च
 न । अलसाः स्वादुकामाश्च महतां चापि सम्प्रताः ॥ १९ ॥
 तेषामशीति यानानि रत्नपूर्णानि दापय । आशिवाङ्-

सहस्रं मद्रकान् सम्प्रदापय । व्यञ्जनाघञ्च सीमिते
 गोसहस्रमुपाकुर्व ॥ २० ॥ मेखलीनां महासङ्घः कौशल्या
 समुपस्थितः । तेषां सहस्रं सीमिते प्रत्येकं सम्प्रदापय ॥ २१ ॥
 अन्वा यथा नो नन्देत् कौशल्या मम दक्षिणाम् । तथा
 द्विजातीशान् सर्वान् लक्ष्मणास्यैव वेशः ॥ २२ ॥ ततः
 पुरुषशार्दूलस्तद्वनं लक्ष्मणः स्वयम् । यथोक्तं ब्राह्मणेन्द्राणां
 मदद्वन्द्वदो यथा ॥ २३ ॥ अन्वाव्रीह्याप्यगलांश्चिष्ठतश्चोपजी-
 विनः । सम्प्रदाय बह्वद्रव्यमेकैकस्योपजीवनम् ॥ २४ ॥ लक्ष्म-
 णस्य च यद्दृष्टं गृह्येयं यदिदं मम । अशून्यं कार्त्तमेकैकं
 यावदागमनं मम ॥ २५ ॥ इत्यन्वा दुःखिनं सर्वं जनं तमुप-
 जीविनम् । उवाचेदं धनाध्यक्षं धनमानीयतामिति ॥ २६ ॥
 ततोऽस्य धनमाजह्नुः सर्वेऽप्योपजीविनः । स राशिः सुमहासागर-
 दर्शनीयोऽप्युदृश्यत ॥ २७ ॥ ततः स पुरुषव्याघ्रस्तद्वनं सह-
 लक्ष्मणः । द्विजेभ्यो बालवृद्धेभ्यः कृपणेभ्यो ह्युदापयत् ॥ २८ ॥
 तत्वासीत् पिङ्गलो गार्ग्यश्चित्रजटो नाम वै द्विजः । क्षतवृत्ति-
 र्वने नित्यं फालकुहाललाङ्गली ॥ २९ ॥ तं वृद्धं तरुणी
 भार्या बालानादाय दारकान् । अब्रवीद्ब्राह्मणं वाक्यं दारि-
 द्रेण प्रपीडिता ॥ ३० ॥ अपास्य फालं कुहालं कुर्वन् वचनं
 मम । रामं दर्शय धर्मज्ञं यदि किञ्चिद्वाञ्छसे ॥ ३१ ॥
 भार्याया वचनं श्रुत्वा शोटीमाच्छाद्य दुष्कृदाम् । स प्रातिष्ठत
 पश्यान् यत्नं रामनिवेशनम् ॥ ३२ ॥ भृग्वङ्गिरःसमं दीप्तिमा
 त्रिजटं जनसंसदि । आपञ्चमायाः कल्याया नैनं कश्चिद्वा-
 रयत् ॥ ३३ ॥ स राजपुत्रमासाद्य त्रिजटो वाक्यमब्रवीत् ।
 निर्द्वन्द्वो बह्वद्रव्योऽस्मि राजपुत्र महायशः ॥ ३४ ॥ क्षतवृत्ति-
 र्वने नित्यं प्रत्यवेक्षस्व मामिति । तमुवाच ततो रामः परि-
 हाससमन्वितम् ॥ ३५ ॥ गवां सहस्रमस्यैकं न तु विव्राणितं

समा । परिक्षिपसि दण्डेन यावन्नावदजाश्रये ॥ ३३ ॥ स
 आटी त्वरितः कक्षां सम्भ्रान्तः परिवेष्य ताम् । आविष्म दण्डं
 चिक्षेप सर्वप्राणेन वेगतः ॥ ३७ ॥ स तीर्त्वा सरयूपारं दण्ड-
 कस्त्य करात् स्थितः । गोब्रजबहुसाहस्रं पपातीक्ष्णां च
 सन्निधौ ॥ ३८ ॥ तं परिष्वज्य धर्मात्मा आतस्मात् सरयूतटात् ।
 आनयामास ता गावस्त्रिजटस्याश्रमं प्रति ॥ ३९ ॥ उवाच च
 तदा रामस्तं गार्ग्यमभिरात्त्वयन् सत्युर्नृणाम् कर्त्तव्यः परि-
 हासो ह्ययं मम ॥ ४० ॥ इदं हि तेजस्तव यद्दुरत्ययं तदेव
 जिज्ञासितुमिच्छता मया । इमं भवानर्धमभिप्रचीदितो वृणीष्व
 किञ्चेदपरं व्यवस्यसि ॥ ४१ ॥ ब्रवीमि सत्यं न न तेऽसि यन्मया
 धनं हि यद्यन्मम विप्रकारणात् । भवत्सुसम्यक्प्रतिपाद-
 नेन मयार्जितं प्रीतियशस्करं भवेत् ॥ ४२ ॥ ततः सभार्य-
 स्त्रिजटो महानुनिर्गवामनीकं प्रतिगच्छ मोदितः । यशोबल-
 प्रीतिसुखोपवृंहणीस्तयागिणः प्रत्यवदन्महात्मनः ॥ ४३ ॥
 स चापि रामः परिपूर्णोऽरूपो महाधनं धर्मवत्कैरुपार्जितम् ।
 नियोजयामास सुहृज्जने चिराद्यार्हसम्मानवचःप्रची-
 दितः ॥ ४४ ॥ द्विजः सुहृद्भृत्यजनोऽथवा तदा हरिद्रुभिजा-
 चरणश्च यो भवेत् । न तत्र कश्चिन्न बभूव तर्पितो यद्यार्ह-
 सम्माननदानसम्भ्रमैः ॥ ४५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अथोपाकाण्डे

एकोनविंशः सर्गः ।

दत्त्वा तु सह वैदेह्या ब्राह्मणेभ्यो धनं वद्ध । जग्मतुः पितरं
 द्रुष्टुं सीतया सह राघवौ ॥ १ ॥ ततो गच्छीते प्रेष्याभ्यामशो-
 भेतां तदाशुभे । मालादामभिरासक्तं सीतया समकं कृते ॥ २ ॥

ततः प्रासादवर्षाणि विमानशिखराणि च । अधिरक्ष
जनः श्रीमानुदासीनो व्यलोकयत् ॥ ३ ॥ न हि रथ्याः सु-
शक्यन्ते गन्तुं बद्धजनाकुलाः । आरुह्य तस्मात् प्रासादाहीनाः
पश्यन्ति राघवम् ॥ ४ ॥ पदातिं वर्जितच्छत्रं रामं दृष्ट्वा तदा
जनाः । सचुर्वज्रविधा वाचः शोकोपहतचेतसः ॥ ५ ॥ यं
यान्तमनुयाति स्म चतुरङ्गबलमहत् । तमेकं सीतया सार्द्ध-
मनुयाति स्म लक्ष्मणः ॥ ६ ॥ ऐश्वर्यस्य रसज्ञः सन् कामानो
चैव कामदः । नेच्छत्येवावृतं कर्तुं वचनं धर्मगौरवात् ॥ ७ ॥
या न शक्या पुरा द्रष्टुं भूतैराकाशगैरपि । तामद्य सीतां
पश्यन्ति राजमार्गगता जनाः ॥ ८ ॥ अङ्गरागोचितां सीतां
रक्तचन्दनमिदिनीम् । वर्षमुष्णञ्च शीतञ्च नेष्यत्याशु विवर्ष-
ताम् ॥ ९ ॥ अद्य नूनं दशरथः सत्वमाविश्य भाषते । न हि
राजा प्रियं पुत्रं विवामयितुमर्हति ॥ १० ॥ निर्गुणस्यापि
पुत्रस्य कथं स्याद्विप्रवासनम् । किं पुनर्यस्य लोकोऽयं जितो वृत्तेन
केवलम् ॥ ११ ॥ आनृशंस्यमनुक्रोधः श्रुतं शीलं दमः शमः ।
राघवं शोभयन्त्येते पङ्कजाः पुरुषर्षभम् ॥ १२ ॥ तस्मात् तस्योप-
घातेन प्रजाः परमपीडिताः । औदकानिव सत्त्वानि ग्रीष्मे
सलिलसङ्कटात् ॥ १३ ॥ पीडया पीडितं सर्वं जगदस्य जगत्-
पतेः । मूलस्येवोपघातेन वृक्षः पुष्पफलोपगः ॥ १४ ॥ मूलं ह्येष
मनुष्याणां धर्मसारी महाद्युतिः । पुष्पं फलञ्च पत्रञ्च शाखा-
द्यास्येतरे जनाः ॥ १५ ॥ ते लक्ष्मण इव क्षिप्रं सपत्न्यः सह-
बान्धवाः । गच्छन्तमनुगच्छामो येन गच्छति राघवः ॥ १६ ॥
उद्यानानि परित्यज्य क्षेत्राणि च गृहाणि च । एकदुःख-
सुखा राममनुगच्छाम राघवम् ॥ १७ ॥ समुद्रतनिधानानि परि-
ध्वजाजिराणि च । उपाक्तधनधान्यानि हृतसाराणि
सर्वशः ॥ १८ ॥ रजसाभ्यवकीर्णाणि परित्यक्तानि दैवतैः ।

मूषकेः परिवारद्विरदिलैरावृतानि च ॥ १८ ॥ अपेक्षीदक-
 श्मनि हीनसंमार्जनानि च । प्रणष्टसिक्कर्मज्यामन्त्रहोम-
 कयानि च ॥ २० ॥ दुष्कालेनेव भग्नानि भिन्नभाजनवस्ति च ।
 अस्त्रान्यस्त्रानि वेश्मानि कैकेयी प्रतिपद्यताम् ॥ २१ ॥ वनं नगर-
 सेवास्तु येन गच्छति राघवः । अस्त्राभिश्च परित्यक्तं पुरं सम्प-
 द्यतां वनम् ॥ २२ ॥ विलानि ददृशुः सर्वे सानूनि चम-
 पक्षिणः । त्यजन्त्वभ्यद्रयाङ्गीता गजाः सिंहा वनान्यपि ॥ २३ ॥
 अस्त्रान्यस्तं प्रपद्यन्तु सेव्यमानं त्यजन्तु च । तृणमांसफला-
 दानं देशं व्यालसृगद्विजम् ॥ २४ ॥ प्रपद्यतां हि कैकेयी
 सपुत्रा सह बान्धवैः । राघवेण वयं सर्वे वने वक्ष्यामीनि-
 र्हताः ॥ २५ ॥ इत्येवं विविधा वाचो नानाजनसमीरिताः ।
 श्रुत्वा राघवः श्रुत्वा न विचक्रेत्य मानसम् ॥ २६ ॥ स तु वैश्व-
 पितुर्दूरात् कैलाशशिखरप्रभम् । अभिचक्राम धर्मात्मा भक्त-
 मातङ्गविक्रमः ॥ २७ ॥ विनीतवीरपुरुषं प्रविश्य तु नृपालयम् ।
 ददर्शवस्थितं दीनं सुमन्त्रमविदूरतः ॥ २८ ॥ प्रतीक्षमा-
 णोभिजनन्तदार्त्तमनार्त्तं रूपः प्रहसन्निवाय । जगाम रामः
 पितरं दिदृक्षुः पितुर्निदेशं विधिवच्चिकीर्षुः ॥ २९ ॥ तत्पूर्व-
 मेष्वाकुसुतो महात्मा रामो गर्भयन् नृपमार्त्तं रूपम् । व्यति-
 श्रुतं प्रेक्ष्य तदा सुमन्त्रं पितुर्महात्मा प्रतिहारणार्थम् ॥ ३० ॥
 पितुर्निदेशेन तु धर्मवत्सलो वनप्रवेशे कृतबुद्धिनिश्चयः । स
 राघवः प्रेक्ष्य सुमन्त्रमब्रवीन्निवेद्यस्वागमनं नृपाय मे ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

तयस्त्रिंशः सर्गः ।

ततः कमलपत्राक्षः श्यामो निरुदरो मङ्गलः । उवाच
 रामस्य सूर्यं पितृराज्याहं मामिति ॥ १ ॥ स रामप्रेषितः
 क्षिप्रं सन्तापकलुषेन्द्रियम् । प्रविष्ट्य वृषतिं सूर्यो निष्ठसक्तं
 ददर्श ॥ २ ॥ उपरक्तमिवादिष्टं भस्मच्छन्नमिवानलम् ।
 तद्भागमिव निक्षीयं सोपम्यज्जगतीपतिम् ॥ ३ ॥ आलोक्ष्य तं
 महाप्राज्ञः परमाकुलचेतसम् । राममेवानुशोचन्तं सूर्यः प्राञ्ज-
 लिरादरात् ॥ ४ ॥ तं बद्धयित्वा राजानं पूर्वं सूर्यो जयाशिषा ।
 शयविह्वलया वाचा मन्दया श्लक्ष्णमब्रवीत् ॥ ५ ॥ अयं स
 पुत्रभक्ष्याग्नौ द्वारि तिष्ठति ते सुतः । ब्राह्मणेभ्यो धनं दत्वा
 सर्वं चैवोपजीविनाम् ॥ ६ ॥ स त्वां पश्यतु भद्रन्ते रामः सत्य-
 पराक्रमः । सर्वान् सुहृद आष्टुष्य त्वां ह्रीदानीं दिदृक्षते ॥ ७ ॥
 नमिष्यति महारथ्यं तं पश्य जगतीपते । वृतं राजगुणैः सर्वै-
 रादित्यमिव रश्मिभिः ॥ ८ ॥ स सत्यवादी धर्मात्मा गान्धी-
 र्जात् सान्नीपयः । आकाश इव निष्पङ्को नरेन्द्रः प्रत्युवाच
 तम् ॥ ९ ॥ सुमन्त्रानय मे दारान् ये केचिदिह मामकाः ।
 दारैः परितृतः सर्वैर्द्रष्टुमिच्छामि राघवम् ॥ १० ॥ सोन्तःपुर-
 मतीत्यैव स्त्रियस्ता वाञ्छामब्रवीत् । आर्यो ह्रियति वो राजा
 गम्यतां तत्र मार्गधरम् ॥ ११ ॥ एवमुक्ताः स्त्रियः सर्वाः सुम-
 न्मेष वृषाक्षया । प्रचक्रमुत्सङ्गवनं भर्तुराज्ञाय शासनम् ॥ १२ ॥
 अर्हसप्तशताक्षान् प्रमदास्तान्मलोचनाः । कौशल्यां परिव्रा-
 णीय शनैर्जम्भुर्हतव्रताः ॥ १३ ॥ आगतेषु च दारेषु समवेष्ट्य
 मञ्जीपतिः । उवाच राजा तं सूर्यं सुमन्त्रानय मे सुतम् ॥ १४ ॥
 स सूर्यो राममादाय लक्ष्मणं मैथिलीं तथा । जगामाभिमुख-
 सूर्यं सकाशं जगतीपते ॥ १५ ॥ स राजा पुत्रमायातं दृष्ट्वा
 दूरात् कृताञ्जलिम् । उत्पपातासनात् पूर्वं आर्त्तः स्त्रीजन-
 संहतः ॥ १६ ॥ सोभिदुद्राव वेगेन रामं दृष्ट्वा विशास्यति । तमसं

द्रष्टुं दुःखार्त्तः पथात् भुवि मूर्च्छितः ॥ १७ ॥ त रामोऽ-
 चतत् क्षिप्रं लक्ष्मणश्च महारथः । विसंभ्रमिव दुःखेन सशोकं
 दृष्ट्वा तदा ॥ १८ ॥ स्त्रीमहस्त्रिनादयः संजज्ञे राज-
 वेष्टानि । हाहा रामेति सहसा भूषणध्वनिमूर्च्छितः ॥ १९ ॥
 तं परिष्वज्य बाहुभ्यां तावभौ रामलक्ष्मणौ । पर्जन्ये सीतया
 शोभं रुदन्तः समवेगयन् ॥ २० ॥ अथ रामो मुहुर्त्तानं कथ-
 संक्षु महीपतिम् । उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा शोकार्णवपरिदुतम् ॥ २१ ॥
 आपृच्छे त्वां महाराज सर्वेषामीश्वरोसि नः । प्रस्थितं दण्ड-
 कारण्यं पश्य त्वं कुशलेन माम् ॥ २२ ॥ लक्ष्मणश्चानुजानीहि
 सीता चान्वेत् मां वनम् । कारणैर्बद्धभिक्षयैर्वीर्यमाणो न
 वेच्छतः ॥ २३ ॥ अनुजानीहि सर्वान्धः शोकसुरक्षय्यमानम् ।
 लक्ष्मणं मां च सीताञ्च प्रजापतिरिव प्रजाः ॥ २४ ॥ प्रतीक्ष-
 माणमव्यग्रमनुज्ञां जगतीपते । उवाच राजा सम्यक् वनवा-
 साय राघवम् ॥ २५ ॥ अहं राघव कैकेया वरदानेन मोहितः ।
 अयोध्यायां त्वमेवादृ भव राजा निरुद्ध माम् ॥ २६ ॥ एव-
 मुक्तो वृषतिना रामो धर्मभृतां वरः । प्रत्युवाचाञ्जलिं कृत्वा
 पितरं बाष्पकोविदः ॥ २७ ॥ भवान् वर्षसहस्रावुः दृष्ट्वा
 वृषते पतिः । अहं त्वरण्ये वत्स्यामि न मे कार्यस्त्वयावृतः ॥ २८ ॥
 नवपञ्च वर्षाणि वनवासे विहृत्य ते । पुनः पादौ ग्रहीष्यामि
 प्रतिज्ञाते नराधिप ॥ २९ ॥ रुदन्वार्त्तः प्रियं पुत्रं सत्यपाशेन
 संवृतः । कैकेया चोद्यमानस्तु मिथो राजा तमब्रवीत् ॥ ३० ॥
 ज्येष्ठे वृद्धये तात पुनरागमनाय च । गच्छ स्वारिष्टमव्ययः
 पयानमकुतोभयम् ॥ ३१ ॥ न हि सत्याग्रनशात् धर्माभि-
 मनसश्च । विनिवर्त्तयितुं बुद्धिः शक्यते रघुनन्दन ॥ ३२ ॥
 अहं त्विदानीं रजनीं पुत्र मा गच्छ सर्वथा । एकाहं दृष्ट्वा-
 नापि साधु तावच्चराग्रहम् ॥ ३३ ॥ मातरं मां च सन्धयन् वसे-

मामद्य शर्वरोम् । तर्पितः सर्वकामैश्वर्यं ध्वः कल्ये साधयि-
 ष्यसि ॥ २४ ॥ दुष्करं क्रियते पुनः सर्वथा राघव त्वया । मत्पु-
 त्रियार्थं प्रियांश्चक्रे यद्यामि विजनं वनम् ॥ २५ ॥ न चैतन्मु-
 मे प्रियं पुनः शपे सत्येन राघव । च्छन्वया चलितस्त्वस्मिन् स्निग्ध-
 भस्माग्निजल्पया ॥ २६ ॥ वञ्चना या तु लब्धा मे तां त्वं निस्त-
 र्तुमिच्छसि । अनया वृत्तसादन्या कैकेयाभिप्रचोदितः ॥ २७ ॥
 न चैतदाश्चर्यं तमं यत् त्वं ज्येष्ठः सुतो मम । अपावृतकथं पुनः
 पितरं कर्तुमिच्छसि ॥ २८ ॥ अथ रामस्तदा श्रुत्वा पितु-
 रार्त्तस्य भाषितम् । लक्षणेन सह भ्राता दीनो वचनमब्रु-
 वीत् ॥ २९ ॥ प्राश्नयामि यानद्य गुणान् को मे श्वस्तान् प्रदास्यति ।
 अपक्रमणमेवातः सर्वकामैरहं वृणो ॥ ३० ॥ इयं सराष्ट्रा सजन-
 धनधान्यसमाकुला । मया विस्मृष्टा वसुधा भरताय प्रदीय-
 ताम् ॥ ३१ ॥ वनवासकृता बुद्धिर्न च मेद्यं चालिष्यति । य-
 स्मिन्नेन वरो दत्तः कैकेयै वरद त्वया ॥ ३२ ॥ दीयतां नि-
 शिखिनेन सत्यस्त्वन्मम पार्थिव । अहं निदेशं भवतो यद्योक्तमनु-
 पालयन् ॥ ३३ ॥ चतुर्दश समा वत्से वने वनचरैः सह । मा-
 विमर्शो वसुमती भरताय प्रदीयताम् ॥ ३४ ॥ न हि मे
 काङ्क्षितं राज्यं सुखमात्मनि वा प्रियम् । यथा निदेशं कर्तुं
 वै तव वै रघुनन्दन ॥ ३५ ॥ अपगच्छतु ते दुःखं माभूर्वाङ्म-
 ररिप्लुतः । न हि क्षुभ्यति दुर्दृष्टिः समुद्रः सरिताम्पतितः ॥ ३६ ॥
 नैवाहं राज्यमिच्छामि न सुखं न च मैथिलोम् । नैव सर्वानि-
 मान् कामान् न स्वर्गं न च जीवितम् ॥ ३७ ॥ त्वामहं सत्य-
 मिच्छामि नावृतं पुरुषर्षभ । प्रत्यक्षं तव सत्येन मुकुतेन च ते
 शपे ॥ ३८ ॥ न च शक्यं मया तात स्यातुं क्षणमपि प्रभो ।
 स शोकं धारयस्व मे न हि मेस्ति विषयः ॥ ३९ ॥ अर्क्षितो
 क्षास्मि कैकेया वनं गच्छेति राघव । मया चोक्तं ब्रूयामीति

तत् सत्यमनुपालये ॥ ५० ॥ मा चोत्कण्ठतां कथा देव वने
 रत्नामहे वयम् । प्रशान्ते हरिषाकीर्त्ते नानाशकुनिना-
 दिते ॥ ५१ ॥ पिता हि देवतं तात देवतानामपि स्मृतम् ।
 तस्माद्देवतमित्येव करिष्यामि पितृर्वचः ॥ ५२ ॥ चतुर्दशसु
 वर्षेषु गतेषु नरसत्तम । पुनर्दृष्ट्वसि मां प्राप्तं सन्तापीषं विहृ-
 त्वताम् ॥ ५३ ॥ येन संलभनीयोऽयं सर्वो वाष्पाकुलो जनः ।
 सत्त्वं पुरुषशार्दूलं किमर्थं विक्रियाकृतः ॥ ५४ ॥ पुरश्च बाहुश्च
 मही च केवला मया विहृष्टा भरताय दीयताम् । अहं नि-
 देशं भवतोलुपालयन् वनं गमिष्यामि चिराय सेवितुम् ॥ ५५ ॥
 न मे विहृष्टां भरतो महीमिमां सशैलखण्डां सपुरां सक्वाण-
 नाम् । शिवां सुसीमामनुशालुं केवलं त्वया यदुक्तं वृपते तवास्तु
 तत् ॥ ५६ ॥ मया तथा पार्श्वे दीयते मनो मज्जन्तु कामेषु
 न चाग्रनः प्रिये । यथा निदेशे तव शिष्टसम्पत्ते व्यपेतु दुःखं
 तव मत्कर्तृनघ ॥ ५७ ॥ तदद्य नैवाद्य न राज्यमध्ययं न सर्व-
 कामान् वसुधां न मैथिलीम् । न जीवितं त्वामनृतेन योजयन्
 हृषीय सत्यं व्रतमस्तु ते तथा ॥ ५८ ॥ फलानि मूत्रानि च
 भक्षयन् वने गिरींश्च पश्यन् सरितं सरामि च । वनं प्रविष्ट्यैव
 विचित्रपादपम् सुखी भविष्यामि तवास्तु निवर्तितः ॥ ५९ ॥
 एवं स राजा व्यसनाभपत्न्यस्तापिनं दुःखेन च पीड्यमानः ।
 आबिज्ञा पुत्रं सुविनष्टसंज्ञो भूमिङ्गतो नैव विवेद किञ्चित् ॥ ६० ॥
 देव्यः समस्ता बह्वुः समेतास्तां वर्जयित्वा नरदेवपत्नीम् ।
 हृदन् सुमन्त्रीपि जगाम मूर्च्छां हाहाश्रुतं तत्र बभूव सर्वम् ॥ ६१ ॥

इत्याद्यं रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

चतुस्त्रिंशः सर्गः ।

ततो निर्धूय सहसा शिरो निखल्य चासजत । पाणि-
 पाणी विनिर्घृण्य दन्तान् कटकटाण्य च ॥ १ ॥ लोचने कोप-
 संरक्ते वर्णं पूज्योचितं जहत् । कोपाभिभूतः सहसा सन्ताप-
 मशुभकृतः ॥ २ ॥ मनः समीक्षमाद्यच्च सूतो दशरथस्य सः ।
 कल्पयन्निव कैकेया हृदयं वाक्शरैः शतैः ॥ ३ ॥ वाक्य-
 वज्रैरनुपमैर्निर्भिन्दन्निव चाशुगैः । कैकेयाः सर्वमर्माणि सुमन्त्र-
 प्रत्यभाषत ॥ ४ ॥ यस्यास्तव पतिस्त्यक्तो राजा दशरथः स्वयम् ।
 भर्ता सर्वस्य जगतः स्यावरस्य चरस्य च ॥ ५ ॥ न ह्यकार्ष-
 तमं किञ्चित्तव देवीह विद्यते । पतिघ्नीन्त्वामहं मन्ये कुलघ्नी-
 मपि चान्ततः । ६ ॥ यन्महेन्द्रमिवाजस्रं दुष्प्रकल्पमिवा-
 चलम् । महोदधिमिवाज्योभ्यं सन्तापयसि कर्मभिः ॥ ७ ॥
 भावमंस्था दशरथं भर्तारं वरद पतिम् । भर्तुरिच्छा हि ना-
 रीणां पुत्रकांद्याविशिष्यते ॥ ८ ॥ यथावयो हि राज्यानि
 प्राप्नुवन्ति शृपक्षये । इत्थाक्कुलनाथेस्त्रिंशत्क्षोपयितुमिच्छसि ॥ ९ ॥
 राजा भवतु ते पुत्रो भरतः शाशु मेदिनीम् । वयं तत्र गमि-
 ष्यामो यत्र रामो गमिष्यति ॥ १० ॥ न हि ते विषये कश्चिद्दु-
 षाङ्गाद्यो वस्तुमर्हति । तादृशन्त्वमभर्ष्यादमद्य कर्म करिष्यसि ॥ ११ ॥
 आद्यर्णमिव पश्यामि यस्यास्ते वृक्षमीदृशम् । आचरन्त्या न
 विहता सद्यो भवति मेदिनी ॥ १२ ॥ महाबल्युर्ध्विहटा वा
 ज्वलन्तो भीमदर्शनाः । धिक् वाग्दण्डा विहिंसन्ति राममन्ना-
 जने स्थिताम् ॥ १३ ॥ आश्वष्टित्वा कुठारेण निख्यं परिचरेत्तु
 कः । य एनं पयसा सिञ्चेन्मैवास्य मधुरो भवेत् ॥ १४ ॥
 अभिजातं हि ते मन्ये यथा मातुस्तथैव ते । न हि निख्यात्
 खवेत् क्षौद्रं लोके निगदितं वचः ॥ १५ ॥ तव मातुरसदृशाहं
 विद्याः पूर्वं यथा श्रुतम् । पितुस्ते वरदः कश्चिद्दौ वरमनुक्त-
 मम् ॥ १६ ॥ सर्वभूतकृतं तस्मात् सञ्जज्ञे वसुधाधिपः । तेन

तिष्ठन्मृतानाञ्च भूतानां विदितं वचः ॥ १७ ॥ ततो जृम्भस्य
 शयने विरुतादुभूरिवर्चसः । पितुस्ते विदितो भावः स तत्र
 वज्रधा इवत् ॥ १८ ॥ तत्र ते जननीं कृत्वा हृत्पुपाशमभीष्टती ।
 हासन्ते वृपते सौम्य जिज्ञासामीति चाब्रवीत् ॥ १९ ॥ वृप-
 सोवाच तां देवीं विप्रशंसामि ते यदि । ततो मे मरणं सद्यो
 भविष्यति न संशयः ॥ २० ॥ माता ते पितरं देवी ततः केकय-
 मब्रवीत् । शम मे जीव वा सा वा न मामपहसिष्यसि ॥ २१ ॥
 प्रियया च तयोक्तः स केकयः पृथिवीपतिः । तस्मै तं वरदा-
 यार्थं कथयामास तत्त्वतः ॥ २२ ॥ ततः स वरदः साधूराजानं
 प्रत्यभाषत । श्रियतां धंसतां चेत्यं मातृबाह्वं महीपते ॥ २३ ॥
 स तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य प्रसन्नमनसो वृपः । मातरं ते निरस्त्राशु
 विजहार कुचेरवत् ॥ २४ ॥ तथा त्वमपि राजानं दुर्जना-
 चरितं पथि । अमदृयाहमिमं मोहात् कुरुषे पापदर्शिनी ॥ २५ ॥
 सत्यं वात प्रवादोऽयं लौकिकः प्रतिभाति मे । पितृन् समनुजा-
 यन्ते नरा मातरमहनाः ॥ २६ ॥ नैया भव मृच्छाणेदं यदाह
 वसुधाधिपः । भर्तुरिच्छामुपास्येह जनस्यास्य गतिर्भव ॥ २७ ॥
 मा त्वं प्रोत्साहिता पापैर्देवराजसमप्रभम् । भर्तारं लोक-
 भर्तारमसङ्घर्ममुपादधः ॥ २८ ॥ न हि मिथ्याप्रतिज्ञातं करि-
 ष्यति तवानघः । श्रीमान् दशरथो राजा देवि राजीवलो-
 चनः ॥ २९ ॥ ज्येष्ठो वदान्यः कर्मण्यः स्वधर्मस्यापि रक्षिता ।
 रक्षिता जीवलोकस्य देवि रामोऽभिषिच्यताम् ॥ ३० ॥ परिवादी
 हि ते देवि महान् लोके चरिष्यति । यदि रामो वनं याति
 विहाय पितरं वृपम् ॥ ३१ ॥ स्वराज्यं राघवः पातु भव त्वं
 विगतज्वरा । न हि ते राघवादन्यः क्षेमः पुरवरे वसन् ॥ ३२ ॥
 रामे हि यौवराज्यस्य राजा दशरथो वनम् । प्रवेक्ष्यति महे-
 प्यासः पूर्वव्रतमनुष्ठारन् ॥ ३३ ॥ इति सान्त्वय तीक्ष्णैश्च केकेयी

राजसंसदि । भूयः बद्धो मयामास सुमन्त्रसु कृताञ्चलिः ॥ २४ ॥
नेव सा चम्बरी देवी न वाक् परिदूयते । न चास्मा सुखवर्षस्य
वर्षसि विक्रिया तदा ॥ २५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अर्वाधाकाण्डे

पञ्चविंशः सर्गः ।

ततः सुमन्त्रमैस्त्वाकुः पीडितोऽत्र प्रतिज्ञया । सवायमति-
निश्चस्य जगादेदं पुनर्वचः ॥ १ ॥ स्यूत रत्नसुसम्पन्ना चतु-
र्विधवला चमूः । राघवस्यानुयात्रार्थं क्षिप्रं प्रतिविधीय-
ताम् ॥ २ ॥ रूपार्जीवाय वादिन्यो वर्णजश्च महाधनाः ।
शोभयन्तु कुमारस्य वाहिनीः सुप्रसारिताः ॥ ३ ॥ ये चैनमुप-
जीवन्ति रमन्ते यैश्च वीर्यतः । तेषां बद्धधर्मं दत्त्वा तामप्यत्र
नियोजय ॥ ४ ॥ आयुधानि च मुख्यानि नागराः शकटाणि
च । अनगच्छन्तु काकुत्स्थं व्याधाश्चारण्यकोविदाः ॥ ५ ॥ निम्न-
गृगान् कुक्षराश्च पिवंश्चारण्यकं मधु । नदीश्च विविधाः पशून्
न राज्यं संस्मरिष्यति ॥ ६ ॥ धान्यकोशश्च यः कश्चिद्वनकोशश्च
ग्रामकः । तौ राममनुगच्छेतां वसन्तं निर्जने वने ॥ ७ ॥
यजन् पुण्येषु देशेषु विष्णुजं शान्तदत्तियाः । ऋषिभिश्चाभिसङ्गम्य
ब्रवत्स्यति सुखं वने ॥ ८ ॥ भरतश्च महाबाहुरथोऽर्थां पाश-
यिष्यति । सर्वकामैः पुनः श्रीमान् रामः संसाध्यतामिति ॥ ९ ॥
इति भुवति काकुत्स्थे कैकेयी भयमागता । मुखश्चास्त्रागम-
च्छीघ्रं स्वरश्चापि व्यबध्यत ॥ १० ॥ सा विप्रया च सन्नता
मुखेन परिगुह्यता । राजानमेवाभिसुखी कैकेयी वाक्-
ममयीत् ॥ ११ ॥ राज्यं गतधनं साधो पीतमख्णं सुरामिव ।

निरास्वायतनं शून्यं भरतो नाभिषङ्गते ॥ १२ ॥ कैकेयां
 हस्तकन्यायां वदन्त्यामतिदारुणम् । राजा दशरथो वाक्य-
 मुवाचायतकोचनम् ॥ १३ ॥ बहन्तं किन्तुदत्तं मां निवृण्व-
 धुरि माहिते । अनार्षे कृत्यमारब्धं किञ्च पूर्वमुपावधः ॥ १४ ॥
 तस्यैतत् क्रोधसंयुक्तमुक्तं श्रुत्वा वराहना । कैकेयी द्विगुणं
 क्रुद्धा राजानमिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥ तवैव वंशे सगरो ज्येष्ठ-
 पुत्रमुपावधत् । असमञ्ज इति ख्यातं तथायं गन्तुमर्हति ॥ १६ ॥
 एवमुक्त्वा धिगित्येव राजा दशरथोऽब्रवीत् । भीडितश्च जनः
 सर्वः सा च तन्वावबुध्यत ॥ १७ ॥ तत्र हृष्टो महामातुः सि-
 ङ्घार्थो नाम नामतः । शुचिर्घृष्टमर्तो राज्ञः कैकेयीमिदमब्र-
 वीत् ॥ १८ ॥ असमञ्जो गृहीत्वा तु क्रीडतः पश्य दारकां ।
 सरस्वां प्रक्षिपन्वाशु रमते तेन दुर्मतिः ॥ १९ ॥ तं हृष्टा
 नागराः सर्वे क्रुद्धा राजानमब्रुवन् । असमञ्जं वशीष्यैकमस्माकं
 राष्ट्रवर्धनः ॥ २० ॥ तानुवाच ततो राजा किं नमिस्मिदं
 भयम् । तावपि राज्ञा संपृष्टा वाक्यं प्रकृतयोऽब्रुवन् ॥ २१ ॥
 क्रीडतस्त्वेव नः पुत्रान् बालानुदृष्ट्वान्तचेतसः । सरस्वां प्रक्षि-
 पन्मोर्ष्यादतुलां प्रीतिमश्रुते ॥ २२ ॥ स तासां वचनं श्रुत्वा
 प्रकृतीनां नराधिपः । तं तत्याजाहितं पृष्टं तामां प्रियचि-
 कीर्षया ॥ २३ ॥ तं यानं ग्रीष्ममारोप्य सभार्ष्यं सपरिच्छदम् ।
 यावज्जीवं विवास्योयमिति स्थानम् ॥ २४ ॥ स पालपिटकं
 भृच्छं गिरिदुर्गाण्यलोकयत् । दिशः सर्वास्वनुचरन् स यथा
 प्रापकर्मकृत् ॥ २५ ॥ इत्येनमत्यजद्राजा सगरो वै सुधार्मिकः ।
 रामः किमकरोत् पापं येनैवमपश्यते ॥ २६ ॥ न हि किञ्च-
 न पश्यामी राघवस्याशुखं वयम् । दुर्लभो ह्यस्य निवसः शशाङ्क-
 स्त्वेव कल्याणम् ॥ २७ ॥ अथवा देवि दोषं त्वं कश्चित् पश्यसि
 राघवे । त्वमस्य ब्रूहि तत्त्वेन तदा रामो विवाङ्मते ॥ २८ ॥

अदृष्टं हि सन्तानं सत्यमे निरतस्य च । निर्दहेदपि यक्षस्य
 क्षुतिं चर्मविरोधनात् ॥ २८ ॥ तद्वत् देवि रामस्य चित्ता
 विहतया त्वया । कोकतोपि हि ते राज्यः परिवादः शुभानने ॥ २९ ॥
 श्रुत्वा तु मिथ्यावचनं राजा आन्तर्मुखः । शोकोपहतया
 वाचा कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ ३० ॥ एतद्वचो नेच्छति यापकपे
 हितं न जानामि समात्मनो वा । आश्रयाय मार्गं ह्यपशं कुचेष्ट
 चेष्टा हि ते साधुपथादर्पिता ॥ ३१ ॥ अनुव्रजिष्याम्यहमद्य रामं
 राज्यं परित्यज्य सुखं धनञ्च । सदैव राज्ञा भरतेन च त्वं यथा-
 सुखं भुञ्जस्व चिराय राज्यम् ॥ ३२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अथोध्याकाण्डे

षट्त्रिंशः सर्गः ।

महाभारतवचः श्रुत्वा रामो दशरथं तदा । अन्यभाषत
 बाणस्तु विमयघ्नो विनीतवत् ॥ १ ॥ त्यक्तभोगस्य मे राजन्
 वने वन्येन जीवतः । किं कार्यं मनुयात्रेण त्यक्तं सकृद्य
 सर्वतः ॥ २ ॥ यो हि दत्त्वा द्विपञ्चेष्टं कक्षायां कुर्वते मनः ।
 रज्जुच्छेदेन किं तस्य त्वजतः कुञ्जरोत्तमम् ॥ ३ ॥ तथा मम
 सत्ताश्चेष्ट किं ध्वजिन्या जगत्यते । सर्वाख्येवानुजानामि
 श्रीराख्येवानयन्तु मे ॥ ४ ॥ खनिवपिटके चोभे तमानयन्
 गच्छत । चतुर्दश वने वास वर्षाणि वसतो मम ॥ ५ ॥ अथ
 श्रीराखि कैकेयी स्वयमादाय राषवम् । उवाच परिषस्मेति
 जनौघे निरयत्नया ॥ ६ ॥ स श्रीरे पुरुषव्याघ्रः कैकेयाः प्रति-
 मृह्यते । सुखावस्थमवलिप्य मुनिवक्त्राख्यवत् ॥ ७ ॥
 सखायश्चापि ते चैव विहाय वसने शुभे । तावसाच्छादने चैव

प्रमत्तः च सुदुर्मनाः ॥ ८ ॥ अवागपरिधानार्थं सीता कौशेय-
वासिनी । सम्प्रेक्ष्य चीरं सन्मता पृथती वायुरामिव ॥ ९ ॥
ता व्यपवपमाद्येव प्रमत्तः च सुदुर्मनाः । कैकेयाः कुयचीरे ते
जानकी शुभलक्षणा ॥ १० ॥ अशुभसम्पूर्णनेत्रा च धर्मज्ञा चर्क-
दर्शिनी । गन्धर्वराजप्रतिमं भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ ११ ॥ सर्वं
तु चीरं वध्नन्ति मुनयो वनवासिनः । इति शकुन्तला सीता
ता मुमोह मुहुर्मुहुः ॥ १२ ॥ कृत्वा कण्ठे तु सा चीरमेक-
मादाय पाणिना । तस्थौ शकुन्तला तत्र व्रीडिता जनकात्मजा ॥ १३ ॥
तस्याः तत् क्षिप्रमागम्य रामो धर्मभृताम्बरः । चीरां वदन्त्य
सीतायाः कौशेयस्योपरि स्वयम् ॥ १४ ॥ रामं प्रेक्ष्य तु सी-
तायाः वध्नन्तं चीरमुत्तमम् । अन्तःपुरचरा नाभ्यो मुमुचुर्वाचि
नेत्रजम् ॥ १५ ॥ उच्यते परमायुक्ता रामं ज्वलिततेजसम् ।
वत्स मैवं नितुक्तेयं वनवासे मनस्विनी ॥ १६ ॥ पितुर्वाच्यानु-
रोधेन गतस्य विजनं वनम् । तावद्दर्शनमस्या नः सफलं भवतु
प्रभो ॥ १७ ॥ लक्ष्मणेन सहायेन वनं गच्छस्व पुत्रक । नेव-
मर्हति कल्याणी वसु तापसबन्धने ॥ १८ ॥ कुरु नो याचकां
राम सीता तिष्ठतु भामिनी । धर्मनित्यः स्वयं स्यातुं न ची-
दानीन्वमिच्छसि ॥ १९ ॥ तासामेवम्बिधा वाचः शृण्वन्द्वा-
रवात्मजः । वदन्तेव तदा चीरं सीतया तुल्यशीलया ॥ २० ॥
चीरे ष्टहीति तु तया समीक्ष्य नृपतेर्गुहः । निवार्य सीतां
कैकेयीं वशिष्ठां वाक्यमब्रवीत् ॥ २१ ॥ अतिप्रवृत्ते दुर्मेधे
कैकेयि कुलपांसनि । वक्ष्यित्वा तु राजानं सप्रमाद्येव
तिष्ठति ॥ २२ ॥ न गन्तव्यं वनं देव्या सीतया शीलवर्जिते ।
अनुष्ठास्यति रामस्य सीता प्रकृतमासनम् ॥ २३ ॥ आत्मा हि
दाराः सर्वेषां दारसंग्रहवर्तिनाम् । आत्मैवमिति रामस्य पाल-
यिष्यति मेदिनीम् ॥ २४ ॥ अथ यास्यति वैदेही वनं रामेण

सङ्गता । वचनमनुवाक्यामः पुरं चेदं गमिष्यति ॥ २३ ॥
 अनापाताच्च यास्मिन्ति सदारी यत्र राघवः । सद्योपजीव्यं
 राङ्गं पुरं सपरिच्छदम् ॥ २४ ॥ भरतश्च समग्रं प्रचीरवासा
 वनेचरः । वने वसन्तं काकुत्स्थमनुवक्ष्यति पूर्वजम् ॥ २५ ॥
 ततः श्रुत्वा गतजनां वसुधां पादपैः सह । त्वमेका शशि
 बुर्यस्ता प्रजानामस्मिन्ने रता ॥ २६ ॥ न हि तद्वदिता राङ्गं यत्र
 रामो न भूपतिः । तद्वनं भविता राङ्गं यत्र रामो निवत्-
 क्षति ॥ २७ ॥ न ह्यदत्तां महीं पित्रा भरतः शालुमिच्छति ।
 त्वयि वा पुत्रवदसुं यदि जातो महीपते ॥ २८ ॥ यद्यपि त्वं
 क्षितितक्षाङ्गमनं चोत्पतिष्यति । पितृवंशचरित्वञ्चः सोम्यया
 न करिष्यति ॥ २९ ॥ तत्त्वया पुत्रगर्हिन्या पुत्रस्य कृतमप्रियम् ।
 कोपे न हि स विद्येत यो न राममनुव्रतः ॥ ३० ॥ द्रष्टव्यस्यैव
 कैकेयि पशुप्यासृग्गद्विजान् । गच्छतः सङ्गं रामेश पादपांश्च
 तनुमुप्यान ॥ ३१ ॥ अयोत्तमान्याभरणाणि देवि देहि क्षुषाद्यै
 व्यपनीय चीरम् । न चीरमस्याः प्रविधीयतेति न्यवारयसद-
 सनं वसिष्ठः ॥ ३२ ॥ एकस्य रामस्य वने निवासस्थया हतः
 कैकेयराजपुत्रि । विभूषितेयं प्रतिकर्मेनित्या वसन्तरण्ये सङ्गं
 राघवेण ॥ ३३ ॥ यानैश्च मुख्यैः परिवारकैश्च सुसंहता गच्छतु
 राजपुत्री । वस्त्रैश्च सर्वैः सहितैर्विधानैर्नैयं हता ते वरवत्स-
 रानि ॥ ३४ ॥ तस्मिन्क्षणा जल्पति विप्रमुख्ये गुरौ वृषस्त्राप्र-
 तिमप्रभावे । नैव ह्य सीता विनिवृत्तभावा प्रियस्य भर्तुः प्रति-
 कारकामा ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

सप्तविंशः सर्गः ।

तस्यां चीरं वसानायां नाशयन्नामनाशयत् । प्रपुष्कोऽ-
जनः सर्वो धिक् त्वां दशरथं त्विति ॥ १ ॥ तेन तत्र प्रस्थादेव
दुःखितः स महीपतिः । चिच्छेद जीवते सद्वां धर्मं यद्यपि
चात्मनः ॥ २ ॥ स निःश्वस्योष्णमैस्त्राकुक्षां भार्यामिदमब्रवीत् ।
कैकेयि कुशचीरेण न सीता गन्तुमर्हति ॥ ३ ॥ सुकुमारी च
वाला च सततञ्च सुखोचिता । नेयं वनस्य योगेति सत्त्वमाह
शुभर्मम ॥ ४ ॥ इयं हि कस्यापि करोति किञ्चित्पत्निनी
राजवरस्य पुत्नी । या चीरमासाद्य जनस्य मध्ये स्थिता विसंज्ञा
अमणीव काचित् ॥ ५ ॥ चीराण्यपास्याज्जनकस्य कन्या
नेयं प्रतिज्ञा मम दत्तपूर्वा । यथासुखं गच्छतु राजपुत्नी
वनं समया सह सर्वरत्नेः ॥ ६ ॥ अजीवनाहं य मया दृष्टं सा
कृता प्रतिज्ञा नियमेन तावत् । त्वया हि बाल्यात् प्रतिपन्नमेतत्
तन्मां दहेद्देषमिवात्मपुष्पम् ॥ ७ ॥ रामेण यदि ते पापे
किञ्चित् कृतमगोभनम् । अपकारः क इह ते वैदेह्या दर्शितो-
धमे ॥ ८ ॥ खगीवात्फुल्लनयना च दुर्गीला मनस्विनी । अप-
कारं किमिव ते करोति जनकात्मजा ॥ ९ ॥ ननु पर्णाप्त-
मेतत्ते पापे रामविवासनम् । किमभिः कृपणैर्भूयः पातकै-
रपि ते कृतैः ॥ १० ॥ प्रतिज्ञातं मया तावत् त्वयोक्तं देवि
श्रुण्वता । रामं यदभिषेकाय त्वमिहागतमब्रवीः ॥ ११ ॥
तच्चेतस्त्वमतिक्रम्य निरयं गन्तुमिच्छसि । मैथिलीमपि या
हि त्वमीक्षसे चीरवासिनीम् ॥ १२ ॥ इतीव राजा विलप-
न्नाहाता शोकस्य नान्तं स ददर्श किञ्चित् । भयातुरत्वाच्च
पपात भूमौ तेनैव पुत्रव्यसनेन मग्नः ॥ १३ ॥ एवं ब्रुवन्तं
पितरं रामः संप्रस्थितो वनम् । अर्धाक्षरः समासीनमिदं
वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ इयं धार्मिक कौशल्या मम माता
वसस्विनी । वृद्धा चाक्षुर्दुर्गीला च न च त्वां देव गर्हते ॥ १५ ॥

मया विहीनां वरद प्रपन्नां शोकसागरे । अष्टपूर्वव्यसनां
 भूयः संमन्तमर्हसि ॥ १६ ॥ पुत्रयोक्तं यथा नरोत्तमया पूज्येन
 पूजिता । मां हि सन्निवन्तीयमपि जीवेत्तपस्विनी ॥ १७ ॥
 इमां महेन्द्रोपमं ज्ञातगर्हिनीं तथा विधातुं जननीं ममा-
 र्हसि । यथा वनस्ये मयि शोककर्मिता न जीवितं न्यस्य वम-
 न्यं प्रजेत् ॥ १८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अष्टोध्याकाण्डे

अष्टत्रिंशः सर्गः ।

रामस्य तु वचः श्रुत्वा मुनिवेषधरश्च तम् । समीक्ष्य सङ्ग
 भार्याभी राजा विगतचेतनः ॥ १ ॥ नैनं दुःखेन सन्तप्तः
 प्रत्यवेक्ष्यत राघवम् । न चैनमभिसंप्रेक्ष्य प्रत्यभापत दुर्मनाः ॥ २ ॥
 स मुहूर्त्तमिवासञ्जो दुःखितश्च महीपतिः । विललाप
 महाबाहू राममेवानुचिन्तयत् ॥ ३ ॥ मनो खलु मया पूर्वं
 धिक्कृता वचनः कृताः । प्राणिनां हिंसिता वापि तस्मादिद-
 म्पस्थितम् ॥ ४ ॥ न त्वेवानागतं काले देहाञ्जयति
 जीवितम् । कैकेयाः क्लिश्यमानस्य सत्पुत्रमैव न विद्यते ॥ ५ ॥
 योऽप्यवकसङ्काशं पश्यामि पुरतः स्थितम् । विहाय वसने
 कूर्क्ये तापसाच्छादमात्मजम् ॥ ६ ॥ एकस्याः खलु कैकेयाः
 कृतं च क्लिश्यते जनः । स्वार्थे प्रयतमानायाः संश्रित्य निरुक्तिं
 त्विमाम् ॥ ७ ॥ एवमुक्त्वा तु वचनं वाष्पेण पिहितेन्द्रियः ।
 रामेति सङ्गदेवोक्त्वा व्याहर्तुं च शशाक सः ॥ ८ ॥ संज्ञां तु प्रति-
 लभ्यैव मुहूर्त्तात्स महीपतिः । नेत्राभ्यामश्रुपूर्णाभ्यां सुमन्त्र-
 मिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥ श्रीपुत्रास्तं रघुं योज्य त्वमाद्याहि हृषी-
 कप्रभैः । प्रापयैनं महाभागमितो जनपदात्परम् ॥ १० ॥
 एवं मनो गुणवतां गुणानां फलमुच्यते । पिता माता च

यज्ञाधुर्वीरो निर्वाक्यते वनम् ॥ ११ ॥ राज्ञो वचनमाज्ञाय
सुमन्त्रः शीघ्रविक्रमः । योजयित्वा ययौ तत्र रघुमन्त्रे-
खकृतम् ॥ १२ ॥ तं रथं राजपुत्राय सूरतः कनकभूषितम् ।
आचरन्नेच्छलिं कृत्वा सुक्तं परमवाजिभिः ॥ १३ ॥ राज्ञा
सत्वरमाह्वय व्याघ्रतं हस्तसश्वये । उवाच देशकालज्ञो निश्चितं
सर्वतः शुचिः ॥ १४ ॥ वामांसि च वराहार्हाणि भूषणानि
महान्ति च । वर्षाण्येतानि संख्याय वैदेह्याः क्षिप्रमानव ॥
१५ ॥ नरेन्द्रेणैवमुक्तम् गत्वा क्रोममृहं ततः । प्रायच्छत्सर्व-
माहृत्य सीतायै सममेव तत् ॥ १६ ॥ सा सुजाता सुजातानि
वैदेही प्रस्थिता वनम् । भूषयामास गात्राणि तैर्विचित्रै-
र्विभूषणैः ॥ १७ ॥ व्यराजयत वैदेही वेश्म तत्सु विभूषिता ।
उद्यतोऽमुमतः काले खं प्रभेव विवस्वतः ॥ १८ ॥ तां भुजाभ्यां
परिष्वज्य श्वश्रूर्वचनमब्रवीत् । अनाचरन्तोऽल्पं मूर्ध्नि-
पात्राय मेथिलीम् ॥ १९ ॥ असत्यः सर्वलोकेऽस्मिन् सततं
सत्कृताः प्रियैः । भर्तारं नालुमन्यन्ते विनिपातगतं स्त्रियः ॥
२० ॥ एष स्वभाषो नारीणामनुभूय पुरा सुखम् । अल्पान-
प्यापदं प्राप्य दुष्यन्ति प्रजहत्यपि ॥ २१ ॥ असत्यशीलां
विकृता दुर्गाह्वद्वयाः सदा । युवत्यः पापसंकल्पाः क्षण-
मात्रादिकारिणः ॥ २२ ॥ न कुलं न कृतं विद्या न दत्तं नाग्नि-
संयज्ञः । स्त्रीणां मृङ्गाति हृदयमनित्यहृदया हि ताः ॥ २३ ॥
साध्वीनां तु स्थितानान्तु शीले सतेऽश्रुते स्थिते । स्त्रीणां
पवित्रं परमं पतिरेको विमिश्रितं ॥ २४ ॥ स त्वया नावमन्तव्यः
पुत्रः प्रवाजितो वनम् । तव देवममस्त्रेण निर्धनः सध्वजो-
पि वा ॥ २५ ॥ विज्ञाय वचनं सीता तस्या धर्मार्थसंहितम् ।
कृताञ्जलिश्चाचेदं श्वश्रूमभिसुखे स्थिताम् ॥ २६ ॥ करिष्ये
सर्वमेवाहं भार्या यदनुयाहि मां । अभिज्ञास्मि यथा भर्तु-

रक्षितव्यं श्रुतश्च मे ॥ २७ ॥ न मामसज्जनैर्नार्यैः समान-
 वितुमर्हति । धर्माद्विचलितुं नाहमलं चन्द्रादिव प्रभा ॥
 २८ ॥ नातन्मी विद्यते वीर्या नाचक्रो विद्यते रथः । नापतिः
 सुखमेषेत या स्यादपि यतात्मजा ॥ २९ ॥ मितं ददाति हि
 पिता मितं ज्ञाता मितं सुतः । अमितस्य तु दातारं भर्तारं
 का न पूजयेत् ॥ ३० ॥ साहमेवं गता श्रेष्ठा श्रुतधर्मपरावरा ।
 नार्यैः किमवमनोर्यं स्त्रीणां भर्ता हि दैवतम् ॥ ३१ ॥ सीताया
 वचनं श्रुत्वा कौशल्या हृदयंगमम् । शुद्धमत्वा सुमोचाश्रु
 सहसा दुःखहर्षजम् ॥ ३२ ॥ तां प्राञ्जलिरभिज्ञाय मातु-
 मधेतिमत्कृताम् । रामः परमधर्मात्मा मातरं वाक्च-
 मप्रवीत् ॥ ३३ ॥ अश्व मा दुःखिता भूत्वा पशोस्त्वं पितरं
 मम । क्षयोपि वनवासस्य क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ ३४ ॥ सुप्ता-
 शस्ते गमिष्यन्ति नवःप्राणि पक्ष च । समग्रमिह संप्राप्तं
 मान्द्रक्षसि सुहृदृतम् ॥ ३५ ॥ एतावदभिनीतार्थसुक्ता
 स जननीश्वरः । त्वयः शत शताह्वी हि ददर्शावेक्ष्य मातरः ॥
 ३६ ॥ तायापि स तथैवाती मातृदंशरयात्मजः । धर्मयुक्त-
 मिदं वाक्यं निजगाद कृताञ्जलिः ॥ ३७ ॥ सम्वासात्पश्यं
 किञ्चिदज्ञानादपि यत्कृतम् । तस्मै समनुजानीत सर्वाशाम-
 न्नयामि यः ॥ ३८ ॥ वचनं राघवस्यैतत् धर्मयुक्तं समाहितम् ।
 शुश्रूवुस्ताः स्त्रियः सर्वाः शोकोपहतचेतसः ॥ ३९ ॥ जज्ञे च
 तासां सन्नादः कौश्लीनामिव निस्वनः । मानवेन्द्रस्य भार्याया-
 मेवं वहति राघवे ॥ ४० ॥ सुरजपणवमेषघोषवद्दशरथवेश्म
 वभूव यत् पुरा । विलपितपरिदेवनाकुलं व्यसनगतं तदभूत्सु-
 दुःखितम् ॥ ४१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ।

अथ रामश्च सीता च लक्ष्मणश्च कर्ताजिहिः । उपसंभवा-
राजानं चक्रुर्दीनाः प्रदर्शयन् ॥ १ ॥ तं चापि समनुज्ञाय
धर्मतः सह सीतया । राघवः शोकसंमूढो जननीमध्यवा-
हयत् ॥ २ ॥ अन्वहं लक्ष्मणो भ्रातुः कौशलप्रामथ्यवादयत् ।
अपि मातुः सुमित्राया जग्राह चरणौ पुनः ॥ ३ ॥ तं बन्धुमानं
वदती माता सौमित्रिमववीत् । हितकामा महावाक्छं मूर्ध्नु-
पाग्राय लक्ष्मणम् ॥ ४ ॥ दृष्ट्वा वनवासाय स्वतुरङ्गः
सुहृज्जने । रामे प्रमादं माकार्षीः पुत्र भ्रातरि गच्छति ॥ ५ ॥
असनी वासवहो वा गतिरेषस्तवानघ । एष लोके कर्ता
धर्मो यज्ज्येष्ठवयसो भवेत् ॥ ६ ॥ इदं हि वृत्तमुचितं कुलस्त्रास्य
सनातनम् । दानं दीक्षा च यज्ञे पुनस्तुत्यागो ह्येष हि ॥ ७ ॥
रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजम् । अयोध्यामटवीं
विद्धि गच्छ तात यथासुखम् ॥ ८ ॥ लक्ष्मणं त्वेवमुक्त्वासौ
संसिद्धं प्रियराघवम् । सुमित्रा गच्छ गच्छेति पुनः पुनश्च-
वाच तम् ॥ ९ ॥ गम्यतामर्थलाभाय सेमाय विजयाय च ।
शत्रुपक्षविनाशाय पुनः संदर्शनाय च । ततः सुमन्त्रः काकुत्स्थं
प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् । विनीतो विनयश्च मातलिर्वाक्यं
यथा ॥ १० ॥ रथमारोह भद्रन्त राजपुत्र महायशः । शिष्यं
त्वां प्रापयिष्यामि यत्र मां राम वक्ष्यसे ॥ ११ ॥ चतुर्दश हि
वर्षाणि वसुध्यानि वर्तन् त्वया । तानुपक्रमितव्यानि ह्यनि-
देव्यासि चोदितः ॥ १२ ॥ तं रथं सूर्यसंकाशं सीता हृष्टेन
चेतसा । आरुरोह वरारोहा कृत्वा लङ्कारमात्मनः ॥ १३ ॥
अथो जलनमङ्गाय चामीकरविभूषितम् । तावाच वदतु सर्वं
भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ १४ ॥ वनवासं हि संख्याय वाक्पाशा-
भरणानि च । भर्तारमनुगच्छेत्सै सीता वै शशुरो-
दहौ ॥ १५ ॥ तथैवायुधजालानि आटभ्यां कवचानि च ।

रघोपस्थे प्रविश्य सचर्म कठिनं च यत् ॥ १६ ॥ सीता-
 लतीवानाकृतान् हृष्टा रघमचोदयत् । सुमन्त्रः संयता-
 नशान्वायुवेगसमान् जवे ॥ १७ ॥ प्रयाते तु महारथं चिर-
 रावाय राघवे । बभूव नगरे मूर्च्छा बलमूर्च्छा जनस्य च ॥ १८ ॥
 तत्प्रमाकुलमध्यात्तं मत्तं मकुपितद्विपम् । जयसिञ्चित-
 निर्वोषं पुरमासीन्महास्वनम् ॥ १९ ॥ ततः सवालुववा सा
 पुरी परमपीडिता । राममेवाभिदुद्राव घर्मात्ताः सलिलं
 यथा ॥ २० ॥ पार्श्वतः पृष्ठतश्चापि लब्धमानास्तदुष्मुखाः ।
 बाष्पपूर्वमुखाः सर्वे तमूर्चश्रानिस्वनाः ॥ २१ ॥ संयच्छ
 वाजिनां रश्मीन् स्रुत वाहि शनैः शनैः । मुखं द्रक्ष्यामो रामस्य
 दुर्दर्शनो भविष्यति ॥ २२ ॥ आद्यसं हृदयं नूनं राममातुर-
 संशयम् । यद्देवगर्भप्रतिमे वनं याति न भिद्यते ॥ २३ ॥ कृत-
 कृत्या हि वैदेही च्छायेवानुगता पतिम् । न जहाति रता धर्मं
 मेरुमकेप्रभा यथा ॥ २४ ॥ अहो लक्ष्मण सिद्धार्यः सतनं
 प्रियवाद्मिनम् । भ्रातरं देवसङ्काशं यस्त्वम्वरिचरिष्यसि ॥ २५ ॥
 मङ्गल्येषा हि ते बुद्धिरेष चाभ्युदयो महान् । एषः स्वर्गस्य
 मार्गश्च यदेनमनुगच्छसि ॥ २६ ॥ एवं वदंतस्ते सीटं न येक-
 र्वाप्यमागतम् । नरास्तमुपगच्छन्तः प्रियमित्वाकुलन्दनम् ॥
 २७ ॥ अथ राजा वृतः स्त्रीभिर्दीनाभिर्दीनचेतनः । निर्ज-
 गाम प्रियं पुत्र द्रक्ष्यामीति व्रवन् मृहात् ॥ २८ ॥ शुश्रूवे चा-
 यतः स्त्रीणां रुदतीनां महास्वनः । यथा नादः करेभूनां
 बहे महति कुण्डरे ॥ २९ ॥ पिता हि राजा काकुत्स्थः श्रीमान्
 सन्महादा वभो । परिपूर्णः शशी काले यहेषोपवृत्तो यथा ॥ ३० ॥
 स च श्रीमानचिन्तायाः रामो दशरथात्मजः । स्रुतं संचीदवा-
 पात त्वरितं बाह्यतामिति ॥ ३१ ॥ रामो यात्रीति तं स्रुतं
 तिष्ठेति च जनसदा । उभयं नाशकस्रुतः कर्तुमर्हति श्री-

दितः ॥ ३२ ॥ निर्गच्छति महाबाहो रामे धीरजनाब्धेभिः ।
 पतितैरभ्यर्क्षितं प्रथमम महीरजः ॥ ३३ ॥ रुदिताक्षपरिदूषणं
 हाहाहतमचेतनम् । प्रयागे राघवस्यासीत्पुरं परमपीडि-
 तम् ॥ ३४ ॥ सुखाव नयनैः स्त्रीणामस्रमायाससम्भवम् । भीम-
 संचोभचलितैः सखिषं पङ्क्तैरिव ॥ ३५ ॥ दृष्ट्वा तु हृपतिः
 श्रीमानेकचित्तगतं पुरम् । निपपातैव दुःखेन कृत्तमूल इव
 द्रुमः ॥ ३६ ॥ ततो हलहलाशब्दो जज्ञे रामस्य पृष्ठतः ।
 जराणां प्रेक्ष्य राजानं सीदन्तं भगदुःखितम् ॥ ३७ ॥ हा रामेति
 जनाः केचिद्राम रामेति चापरे । अन्तःपुरसमृद्धं च शो-
 यन्तं पर्यदेवयत् ॥ ३८ ॥ अन्वीक्षमाणो रामस्तु विषयं ज्ञान्त-
 चेतसम् । राजानं मातरं चैव ददर्शानुगतो पथि ॥ ३९ ॥
 विवह इव पाशेन किमोरं मातरं यथा । धर्मपाशेन सखितः
 प्रकाशं नाभ्युदैक्षत ॥ ४० ॥ पदातिनौ च यानार्हावदुःखाह्नौ
 सुखोचिती । दृष्ट्वा संचोदयामास गोघ्नं याहीति सारथिम् ॥ ४१ ॥
 नहि तत् पुष्टयथाघ्रा दुःखजं दर्शनं पितुः । मातुश्च सहितुं
 शक्तस्तोत्रादित इव द्विपः ॥ ४२ ॥ प्रत्यगारमिवायात्मी
 वत्सला वत्सकारणात् । वद्वत्सा यथा धेनुं राममाताभ्य-
 धावत ॥ ४३ ॥ तथा रुदन्ती कौशल्या रथन्तमनुधावतीम् ।
 शोशन्तीं राम रामेति हा सीते लक्ष्मणेति च ॥ ४४ ॥ राम-
 लक्ष्मणसीतार्थं खवन्तीं वारि नेत्रजम् । अमकृत्प्रैक्षत तदा
 कृत्यन्तीमिव मातरम् ॥ ४५ ॥ तिष्ठेति राजा सुशोभ
 याहि याहीति राघवः । सुमन्त्रस्य वभूवात्मा चक्रयोरिव
 चान्तरा ॥ ४६ ॥ नाश्रौषमिति चात्मानमुपलब्धोपि वक्षसि ।
 चिरं दुःखस्य पापिष्ठमिति रामस्तमवब्रवीत् ॥ ४७ ॥ रामस्तु
 च वचः कुर्वन्नुच्चाय च तं जनम् । ब्रजतोपि हवान् शीघ्रं
 वोदयामास सारथिः ॥ ४८ ॥ न्यवर्तत जनां राज्ञो रामं

कृत्वा प्रदक्षिणम् । मनसायाशुवेगैश्च न व्यवर्त्तत मानुषम् ॥
 ४९ ॥ यमिच्छेत् पुनरायातु नैनं दूरमनुव्रजेत् । इत्थमा-
 त्वा महाराजमूर्च्छशरथं वचः । ५० ॥ तेषां वचः सर्वगुणोप-
 पन्नं प्रस्विन्नगात्रः प्रविप्रसरूपः । निशम्य राजा कपयः
 सभायौ व्यवस्थितस्तं सुतमीक्षमाणः ॥ ५१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अथोध्याकाण्ड

चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

तस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रे निष्कामति कृताञ्जली । आर्त्तं
 शब्दो हि संजज्ञे स्त्रीणामन्तःपुरे महान् ॥ १ ॥ अनास्रस्य
 जनस्यास्रस्य दुर्वलस्य तपस्विनः । यो गतिः शरणं चासीत्
 स नाथः क्वनु गच्छति ॥ २ ॥ न कथ्यत्यभिशस्तोपि क्रोध-
 नीयानि वर्जयन् । कृद्धान् प्रसादयन् सर्वान् समदुःखः क्व
 गच्छति ॥ ३ ॥ कोशल्यायां महातिजा यथा मातरि वर्त्तते ।
 तथा यो वतेतस्मात्सु महात्मा क्वनु गच्छति ॥ ४ ॥ कैकेया
 क्लिष्टमानेन राज्ञा सञ्ज्ञादितो वनं । परिव्राता जनस्यास्र
 जगतः क्वनु गच्छति ॥ ५ ॥ अहो निश्चेतनो राजा जीवलोकस्य
 संक्षयः । धर्मे सत्यव्रतं रामं वनवासे प्रवत्स्यति ॥ ६ ॥ इति
 सर्वा मरिच्यस्ता विवत्सा इव धेनवः । बहदुच्चैव दुःखार्ताः
 सस्वरं च विचुकुशुः ॥ ७ ॥ स तमन्तःपुरे घोरमार्तशब्दं
 महीपतिः । पुत्रयोकाभिसन्तप्तः श्रुत्वा चासीत् सुदुःखितः ॥
 ८ ॥ नाग्निहोत्राभ्यङ्गयन्त नापठन् मृदमेधिनः । न राजते
 चागाक्च शुश्रूष्यन्तरधीयत ॥ ९ ॥ व्यस्रजन् कवचावागा
 गावो बल्लाव पाययन् । पुत्रं प्रथमजं दृष्ट्वा जननी नाभ्य-
 नन्दत ॥ १० ॥ त्रिशङ्कुलोहितांगश्च दृक्स्थतिवुधावपि ।

इत्युक्त्वा सोमसंध्येन शङ्काः सर्वे व्यवस्थिताः ॥ ११ ॥ नद्य-
 नादि गताचींघि शङ्काश्च गततेजसः । विशाखाश्च सुधूमाश्च
 नभसि प्रचकाशरे ॥ १२ ॥ कालिकाजलवेगेन महीदधिरि-
 वोत्थितः । रामे वनं प्रव्रजिते नगरं प्रचखाज तत् ॥ १३ ॥
 दिशः पर्ष्वाकुलाः सर्वास्तिमिरेण्येव संवृताः । न शङ्को नापि
 नक्षत्रं प्रचकाशे न किञ्च न ॥ १४ ॥ अकम्पाकागरः सर्वो जनो
 दैव्यमुपागमत् । आहारे वा विहारे वा न कश्चिदकरोन्मनः ॥ १५ ॥
 शोकपर्ष्वायसन्तप्तः सततं दीर्घमुच्छ्वसन् । अयोध्यायां जनः
 सर्वश्चुकोप जगतीपतिम् ॥ १६ ॥ बाध्यपर्ष्वाकुलमुखो राज्ञ-
 मागमतो जनः । न हृष्टो नभ्यते कश्चित् सर्वः शोकपरा-
 वणः ॥ १७ ॥ न वान्ति पवनाः शीता न शशी सौम्यदर्शनः ।
 न धूर्ज्यक्षपते लोकं सर्वं पर्ष्वाकुलं जगत् ॥ १८ ॥ अनर्षितः
 सुताः स्त्रीणां भर्तारो भ्रातरसाद्याः । सर्वे सर्वं परित्यज्य राम-
 सेवान्वचिन्तयन् ॥ १९ ॥ ये तु रामस्य मुहृदः सर्वे ते मूढ-
 चेतसः । शोकभारेण चाक्रान्ताः शयनं नैव भेजिरे ॥ २० ॥
 ततस्त्वयोध्या रहिता महात्मना पुरन्दरेण्येव मही सपर्वता ।
 चचाल घोरं भयशोकदीपिता सनागयोधाश्रमगया ननाद
 च ॥ २१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

एकचत्वारिंशः सर्गः ।

वायुः निर्यतस्तस्य रजोरूपमदृश्यत । नैवेद्यानुवरणा-
 न्तु सञ्जहारामचक्षुषी ॥ १ ॥ वायद्राजा प्रियं पुत्रं पश्यत्स्वत्म-
 धार्मिकम् । तावत् प्यवर्ततेवास्य धरण्यां पुत्रदर्शने ॥ २ ॥
 न पश्यति रजोप्यस्य यदा रामस्य भूमिपः । तदार्त्तं च वि-
 क्ष्वच पथात् धरणीतले ॥ ३ ॥ तस्य दक्षिणमन्यागात् कौशल्या
 वाङ्मनना । वामं चास्यान्वगात्याश्वं कैकेयी भरतप्रिया ॥ ४ ॥
 तां नयेन च सस्यम्भी धर्मेण विनयेन च । उवाच राजा कैकेयीं
 समीप्य प्वक्षितेन्द्रियः ॥ ५ ॥ कैकेयि मामकाङ्गानि मास्त्राणी-
 पापनिधये । न हि त्वां द्रष्टुमिच्छामि न भाष्यां न च वा-
 न्मवी ॥ ६ ॥ ये च त्वामनुजीवन्ति नाहं तेषां न ते मम ।
 केवलापरां हि त्वां त्यक्तधर्मां त्यजास्यहम् ॥ ७ ॥ अष्टाङ्गं
 चक्षु ते पाणिर्मग्निं पर्वण्यश्च यत् । अनुजानामि तत् सर्वसन्नि-
 लोके परच च ॥ ८ ॥ भरतस्येत्प्रतीतः स्वाद्राज्यं प्राप्यैत-
 द्ययम् । यन्मे स दद्यात् पितृधे मा मां तद्वत्तमागमत् ॥ ९ ॥
 अथ रेणुमसुज्ज्वालां समुत्थाप्य नराधिपम् । अन्वर्त्तत तदा देवी
 कौशल्या शोककर्षिता ॥ १० ॥ इत्थेव बाह्मणं कामात् स्पृष्ट्वाग्नि-
 निव पाणिना । अन्वतथ्यत धर्मात्मा पुत्रं सक्षिन्त्यराधवम् ॥ ११ ॥
 निहत्यैव निहत्यैव सौदती रथवर्त्मसु । राक्षो नातिवभौ रूपं
 यक्षस्यांशुमतो यथा ॥ १२ ॥ विवलाप स दुःखार्त्तः प्रियं
 पुत्रमनुस्मरन् । नगरान्तमनुग्राप्तं बुद्ध्वा पुत्रमयाववीत् ॥ १३ ॥
 बाह्नानाञ्च मुख्यानां वज्रतां तं समात्मजम् । पदानि पथि
 दृश्यन्ते स महात्मा न दृश्यते ॥ १४ ॥ यः सुखेनोपधानेषु श्रेते
 चन्दनरूपितः । वीज्यमानो महाह्रीभिः स्त्रीभिर्मम सुतो-
 त्तमः ॥ १५ ॥ स नूनं ह्यचिदेवाद्य दृचमूलसुपाश्रितः । काष्ठं
 वा यदि वाग्मानसुपधाय शयिष्यते ॥ १६ ॥ उत्थास्यति च
 मेदिन्याः लपथः पांशुगुह्यितः । विनिश्चसन् प्रस्त्रयथात्

अग्निहोत्रादिपर्यम् ॥ १७ ॥ दृष्ट्वन्ति नूनं पुत्रस्य ह्रीर्महा-
 वनेचराः । राममुत्थाय गच्छन्तं लोकात्तावमनायवत् ॥ १८ ॥
 सा नूनं जनकस्येष्टा सुता सुखसदीचिता । कष्टकात्मनश्च-
 क्लान्ता वनमग्नं गमिष्यति ॥ १९ ॥ अनभिज्ञा वनानां सा नूनं
 कथञ्चमुपैष्यति । उपापदानर्हितं श्रुत्वा गन्धारी रोमहर्षयम् ॥ २० ॥
 सकामा भव कैकेयि विधवा राज्यमावस । न हि तं पुरुषव्याम्रं
 विना जीवितुमुत्सहे ॥ २१ ॥ इत्येवं विलपन् राजा जनौघै-
 रभिसंहतः । अपस्नात इवारिष्टं प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ २२ ॥
 शून्धवत्परवेश्मां तां संवृतापणवेदिकाम् । क्लान्तदुर्बलदुःखार्तां
 मात्वाकीर्त्तमहापथाम् ॥ २३ ॥ तामवेक्ष्य पुरीं सर्वां राममेवामु-
 चिन्तयन् । विलपन् प्रविशद्वाजा गृहं सूर्य इवाक्षुधम् ॥ २४ ॥
 महाहृदमिव लोभ्यं सुपर्णेन हतोरगम् । रामेण रक्षितं वेष्टम्
 वैदेह्या लक्ष्मणेन च ॥ २५ ॥ अथ गङ्गादृश्यत्सु विलपन् वसु-
 धाधिपः । उवाच खदुमन्तार्थं वचनं दीनमस्वरम् ॥ २६ ॥
 कौशल्याया गृहं ग्रीष्मं राममातुर्नयन्तु माम् । न क्षाम्यत ममा-
 क्लासो हृदयस्य भविष्यति ॥ २७ ॥ इति ब्रुवन्तं राजानमान-
 सन् द्वारदशिनः । कौशल्याया गृहं तत्र न्यवेश्यत विनीत-
 वत् ॥ २८ ॥ ततस्तत्र प्रविष्टस्य कौशल्याया निवेशनम् ।
 अधिदक्ष्यापि शयनं यभूव ललितं मनः ॥ २९ ॥ पुत्रद्वयविही-
 नश्च क्षुधया च विवर्जितम् । अपश्यन्नृवं राजा नष्टचन्द्रमिवा-
 स्वरम् ॥ ३० ॥ तच्च दृष्ट्वा महाराजो भुजसुखस्य वीर्यवान् ।
 उच्चैःस्वरेण प्राक्रोशद्वा राम विजहासि माम् ॥ ३१ ॥ दुष्पिता
 वत तं कालं जीविष्यन्ति नरोत्तमाः । परिष्वजन्तो ये रामं
 दृष्ट्वन्ति पुनरागतम् ॥ ३२ ॥ अथ रात्र्यां प्रपन्नायां काल-
 रात्र्यामिषाजनः । अर्द्धरात्रे दशरथः कौशल्यामिदमब्रवीत् ॥ ३३ ॥
 न त्वां पश्यामि कौशल्ये साधु मां पाणिना स्मृश । रामं मेऽह-

गता दृष्टिरद्यापि न निवर्तते ॥ ३४ ॥ तं राममेवाशुविचिन्त-
यन्तं समीप्य देवी शयने नरेन्द्रम् । उपोपविष्टाधिकमार्त्तं
कृपा विनिश्चसन्ती विललाप कृच्छम् ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे
द्विचत्वारिंशः सर्गः ।

ततः समीप्य शयने सखं शोकेन पार्थिवम् । कौशल्या
पुत्रशोकार्त्ता तमुवाच महीपतिम् ॥ १ ॥ राघवे नरपादूले
विषं क्षिप्त्वा हि जिह्मगा । विचरिष्यति कैकेयी निर्मुक्तेव हि
बन्धगी ॥ २ ॥ विवाप्य रामं सुभगा लब्धकामा समाहिता ।
वासयिष्यति मां भूया दुष्टाहिरिव वेश्मनि ॥ ३ ॥ अथास्मिन्
जगदे रामथरन् भेष्यं गृहे वसेत् । कामकारो वरन्दातुमपि
दासं भमात्मजम् ॥ ४ ॥ पातयित्वा तु कैकेया रामः स्थानाद्-
धेष्टतः । प्रविद्धो रक्षसां भागः पर्वणीवाहिताग्निना ॥ ५ ॥
नागराजपतिर्वीरो महाबाहुर्धनुर्धरः । वनमाविशते नूनं
सभार्यः सह लक्ष्मणः ॥ ६ ॥ वने त्वदृष्टदुःखानां कैकेयाशु-
भते त्वया । त्यक्तानां वनवासाय कान्धवस्था भविष्यति ॥ ७ ॥
ते रत्नहीनास्तबथाः फलकाले विवासिताः । कथं वत्स्यन्ति
कृपणाः फलमूलैः कृताशनाः ॥ ८ ॥ अपीदानीं स कालः
स्यान्मम शोकक्षयः शिवः । सभार्यं यत् सह भ्रात्रा पश्येय-
मिह राघवम् ॥ ९ ॥ सुखैर्वीपस्थितो वीरो कदायोध्या भवि-
ष्यति । यशस्विनी दृष्टजना मूर्च्छितध्वजमालिनी ॥ १० ॥
कदा मेख नरव्याघ्रावरणात् पुनरागती । भविष्यति पुरी
दृष्टा ससुदृ इव पर्वणि ॥ ११ ॥ कदायोध्यां महाबाहुः पुरी

वीरः प्रवेक्षति । पुरस्कृत्य रणे सीतां हृषभो गोवधूमिव ॥ १२ ॥
 कदा प्राक्षिप हृष्टाक्षि राजमार्गे ममाक्षत्रौ । लाजैरवकृति-
 ष्यन्ति प्रविशन्तावरिन्दमौ ॥ १३ ॥ प्रविशन्तौ कदाबोधां
 द्रक्षामि शुभकुण्डलैः । उदयायुधनिस्त्रिंशौ सन्ध्याविव प-
 र्वतौ ॥ १४ ॥ कदा सुमनसः कन्या द्विजातीनां फलानि च ।
 यदिशन्तः पुरीं हृष्टाः करिष्यन्ति प्रदक्षिणम् ॥ १५ ॥ कदा
 परिणतो ब्रूया वयमा चामप्रभः । अभ्युपैष्यति धर्मात्मा
 त्रिवर्षं इव मां ललत् ॥ १६ ॥ निःसंगं मया मन्ये पुरा वीर-
 कदम्बया । पातुकामेषु वत्सेषु मातृणां शान्तिताक्षनाः ॥ १७ ॥
 साहं गौरिव सिंहेन विवत्सा बत्सला कृता । कैकेया पुत्रव्याघ्र
 बालवत्सेव गौर्वलात् ॥ १८ ॥ न हि तावत् शुणैर्जुष्टं सर्व-
 शास्त्रविशारदम् । एकपुत्रा विना पुत्रमहं जीवितुमुत्सहे ॥ १९ ॥
 न हि मे जीविते किञ्चित् सामर्थ्यमिह कल्पते । अपश्यन्त्याः
 प्रियं पुत्रं लक्ष्मणं महाबलम् ॥ २० ॥ अयं हि मां दीपयते
 समुद्यतस्तनूजशोकप्रभवो ज्जटागनः । महीमिमां रश्मिभि-
 र्बहुतप्रभो यथा निदाघे भगवान् दिवाकरः ॥ २१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

त्रिचत्वारिंशं सर्गः ।

विलपन्ती तथा तां तु कौशल्यां प्रमदोत्तमाम् । एवं धर्मे
 स्थिता धर्मे सुमित्रा वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ तवायं सदृशैर्जुष्टः स
 पुत्रः पुरुषोत्तमः । किन्तं विलपितेनैवं लपणं वदितम् वा ॥ २ ॥
 यस्तवार्ये गतः पुत्रस्त्यक्त्वा राज्यं महाबलः । साधु कुर्वन् महा-
 त्मानं पितरं सत्यवादिनम् ॥ ३ ॥ शिष्टैराचरिते सम्यक् शश्वत्
 प्रेत्य फलोद्भवे । रामो धर्मे स्थितः चेष्टो न स शोषः कदा-

वन ॥ ३ ॥ वसन्ति शीतमां वृत्तिं कच्छन्तोऽस्मिन् सदानसु ।
 दद्यावान् सर्वभूतेषु कामस्यस्य महात्मनः ॥ ५ ॥ अरक्षवाचे
 यद्गुणं ज्ञानमती वै सुखोचिता । अनुगच्छति वैदेही धर्मात्मकं
 तवात्मजम् ॥ ६ ॥ कीर्त्तिभूतां पताकां यो लोके ध्यायिष्यता
 प्रभुः । इमस्यत्यजतपरः किं न प्राप्तस्तवात्मजः ॥ ७ ॥ व्यक्तं
 रामस्य विज्ञाय शौचं माहात्म्यमुत्तमम् । न गात्रमंशुभिः सूर्यः
 सन्नापयितुमर्हति ॥ ८ ॥ शिवः सर्वेषु काष्ठेषु काननेभ्यो वि-
 निःसृतः । राघवं वृत्तगीतोषवः सेविष्यति सुखोऽनिलः ॥ ९ ॥
 प्रवानमनघं रात्रौ पितृवाभिरिष्यजन् । रक्षिभिः संसृज्य
 शीतैर्यन्त्रमा ह्लादयिष्यति ॥ १० ॥ ददौ चास्त्राणि दिव्यानि
 यक्षैः ब्रह्मा भरीजसे । दानवेन्द्रं हतं दृष्ट्वा तिमिष्वजसुतं
 रथे ॥ ११ ॥ स शूरः पुरुषव्याघ्रः स्वबाहुबलमाश्रितः । अश-
 नक्तो ह्यास्येसौ वेश्मनीव निमत्स्यते ॥ १२ ॥ यस्त्रेपुपथमायाद्य
 विनाशं यान्ति शत्रवः । कथं न पृथिवी तस्य शासने स्यात्सु-
 मर्हति ॥ १३ ॥ या श्रीः शौच्यं च रामस्य या च कल्याणसत्ता ।
 निवृत्तारण्यवासः स्वं क्षिप्रं राज्यमवाप्नुयति ॥ १४ ॥ सूर्य-
 स्यापि भवेत् सूर्यो ह्यग्नेरग्निः प्रभाः प्रभुः । त्रियः श्रीश्च भवे-
 दया कीर्त्तीः कीर्त्तिः समात्ममा ॥ १५ ॥ देवतं देवता-
 नाञ्च भूतानां भूतसत्तमः । तस्य के ह्यगुणा देवि वने वाप्य-
 ज्जवा पुरे ॥ १६ ॥ पृथिव्या सह वैदेह्या त्रिया च पुरुषर्षभः ।
 क्षिप्रन्तिष्ठभिरेताभिः सह रामाभिषेक्ष्यति ॥ १७ ॥ दुःखजं
 विश्वजन्तु निष्कामन्तमुदीक्ष्य यम् । अयोध्यायां जनः सर्वः
 शोकवेमसमाहतः ॥ १८ ॥ कुशचीरधरं देवं गच्छन्तमपरा-
 जितम् । सीतेवासुगता लक्ष्मीस्तस्य किं नाम दुर्लभम् ॥ १९ ॥
 धनुर्धरवरो यस्य बाणवद्बाणभट् स्वयम् । लक्ष्म्यो व्रजति
 ह्यपे तस्य किं नाम दुर्लभम् ॥ २० ॥ निवृत्तवनवासवर्त्त

द्रक्ष्यसि पुनरागतम् । अत्र शोकस्य मोक्षस्य देवि सत्यं मनोमि
ते ॥ २१ ॥ शिरसा चरणावेतौ वन्दमानमनिन्दिते । पुन-
र्द्रक्ष्यसि कलापाणि पुत्रं चन्द्रमिवोदितम् ॥ २२ ॥ पुनः प्रविष्टं
दृष्ट्वा तमभिविष्टं महात्रियम् । ससुखस्थसि नेत्राभ्यां शीघ्र-
मानन्दसं जलम् ॥ २३ ॥ मा शोकं देवि दुःखस्या न रामे दृश्यते-
ऽशिवम् । क्षिप्रं द्रक्ष्यसि पुत्रं त्वं ससीतं सद्यः कक्षस्थम् ॥ २४ ॥
तस्या शेषो जनसायं समाश्लास्यो यतोऽनघे । क्षमिदानीमिदं
देवि करोषि हृदि विह्वलम् ॥ २५ ॥ मार्हा त्वं शोचितुं देवि
यस्यास्ते राघवः सुतः । न हि रामात् परो लोके विद्यते सत्यमे
स्थितः ॥ २६ ॥ अभिवादयमानन्तं दृष्ट्वा ससुहृदं सुतम् ।
सुदास्य मोक्षसे क्षिप्रं मेघरेखेव वार्षिकी ॥ २७ ॥ पुत्रलो-
वरदः क्षिप्रमयोध्यां पुनरागतः । कलाभ्यां खड्गपीनाभ्यां चरणी
पीडयिष्यति ॥ २८ ॥ अभिवाद्य नमस्यन्तं शूरं ससुहृदं
सुतम् । सुदास्यैः प्रोक्ष्यसे पुत्रं मेघराजिरिवाचलम् ॥ २९ ॥
आश्लासयन्ती विविधैश्च वाक्यैर्वीक्ष्योपचारे कुशलानवया । रा-
मस्य तां मातरमेवमुक्त्वा देवी सुमित्रा विरराम रामा ॥ ३० ॥
निशम्य तल्लक्षणमाहवाक्यं रामस्य मातुर्नरदेवपत्न्याः । कथाः
शरीरे विननाश शोकः शरङ्गतो मेघ इवाल्पतोयः ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ।

अनुरक्ता महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् । अनुजन्मः प्रया-
तन्तं वनवासाय मामवाः ॥ १ ॥ निवर्त्तितेऽपि च वलात् सुहृ-
द्वर्णे च राजनि । नैव ते सम्प्रवर्त्तन्ते रामस्यानुगता इयम् ॥ २ ॥
अयोध्यामिलवानां हि पुत्रवाण्यां महावयाः । बभूव सुहृद-

मयः पूर्वाचन्द्र इव म्रियः ॥ ३ ॥ स याचमानः काकुत्स्थस्यभिः
 प्रकृतिमिक्षदा । कुर्वाणः पितरं सत्यं वनमेवाग्न्यपद्यत ॥ ४ ॥
 अवेक्ष्यमाणः सखेहं सत्तुषा प्रपिवन्निव । उवाच रामः सखेहं
 ताः प्रजाः स्वाः प्रजा इव ॥ ५ ॥ या प्रीतिर्वृद्धमानस्य मन्त्र-
 योन्धानिवासिनाम् । सत्प्रियार्थं विशेषेण भरते सा विधीय-
 ताम् ॥ ६ ॥ स हि कलगाश्चचारिवः कैकेयानन्दवर्द्धनः ।
 हरिष्यति यथावदः प्रियानि च हितानि च ॥ ७ ॥ ज्ञानवृद्धो
 बभौवालो हृदुवीर्यगुणान्वितः । अनुरूपः स वो भर्ता भवि-
 ष्यति मयापहः ॥ ८ ॥ स हि राजगुणैर्युक्तो दुवराजः समी-
 क्षितः । अपि सख्यक्षया शिष्टैः कार्य्यस्वी भर्तृशासनम् ॥ ९ ॥
 न सन्तप्येद्यथा चासौ वनवासं गतं मयि । महाराजसखा
 कार्य्यो मम प्रियचिकीर्षया ॥ १० ॥ यथायथा दागरविधर्म-
 मेवाश्रितो भवेत् । तथा तथा प्रकृतयो रामं पतिमकामयन् ॥ ११ ॥
 बाष्पेण पिहितं दीनं रामः सौमित्रिणा सह । चकर्षेः । गुणै-
 र्वृद्धं जनं पुरनिवासिनम् ॥ १२ ॥ ते द्विजास्त्रिविधं वृद्धं ज्ञा-
 नेन वयसोजसा । वयःप्रकम्पशिरसो दूरादृचुरिदं वचस्तथा ॥ १३ ॥
 बहन्तो जवना रामं भो भो जात्यास्तुरङ्गमाः । निवृत्तं न
 गन्तव्यं हिता भवत भर्तारि ॥ १४ ॥ कर्णवन्ति हि भूतानि
 विशेषेण तुरङ्गमाः । यूयं तस्मान्निवर्त्तध्वं याचनां प्रतिवे-
 दिताः ॥ १५ ॥ धर्मतः स विशुद्धात्मा वीरः शुभदृढव्रतः ।
 उपवाच्यास्तु वो भर्ता नापवाच्याः पुराद्वनम् ॥ १६ ॥ एवमर्त्त-
 प्रक्षापांक्षान् वृद्धान् प्रलपतो द्विजान् । अवेक्ष्य सहसा रामो
 रथादवततार ह ॥ १७ ॥ पद्मानिव जगामास मसीतः सह
 लक्ष्मणः । सन्निवृत्तपदन्वामो रामो वनपरायणः ॥ १८ ॥
 द्विजातीन् हि पदातीक्षान् रामश्चारिवत्सलः । न शशाक
 वृक्षावधुः परिसीक्तुं रथेन सः ॥ १९ ॥ गच्छन्तमेव तं वृद्धा

रामस्यैवात्मानसाः । अथः परमसन्तप्ता रामं वाचमिदं हिजाः ॥
 २० ॥ बाह्यस्थं कृतञ्चमेव त्वां ब्रह्मस्यमनुगच्छति । द्विजस्तन्वाधि-
 कृतास्वामन्वयोऽयमुयात्त्वमी ॥ २१ ॥ वाजपेयसमुत्थानिच्छ-
 त्वाप्तेतानि पश्य नः । पृष्ठतोऽनुप्रयातानि मेवानिव जला-
 त्वये ॥ २२ ॥ अनवाप्तातपस्य रश्मिसन्तापितस्य ते । एभि-
 न्धायां करिष्यामः स्वच्छत्रवाजपेयकैः ॥ २३ ॥ या हि नः
 सततं बुद्धिर्वेदमन्वानुसारिणी । त्वत्कृते सा कृता वक्ष्य वनवा-
 सानुसारिणी ॥ २४ ॥ हृदयेष्ववतिष्ठन्ते वेदा ये नः परं
 धनम् । वत्स्यन्त्यपि गृहेष्वेव दाराचारित्ररक्षिताः ॥ २५ ॥
 न पुनर्निश्चयः कार्त्तस्वङ्गतौ मुक्तता मतिः । त्वयि धर्मव्यपेक्षे तु
 किं स्यादहमपेक्षितम् ॥ २६ ॥ याचिता नो निवर्त्तस्य हंस-
 शुक्लशिरोरुहैः । शिरोभिर्निष्ठैताचार महीपतनपांशुलैः ॥ २७ ॥
 बद्धनां वितता यत्रा द्विजानां य इहागताः । तेषां समाप्ति-
 रायक्षा तव वक्ष्य निवर्त्तने ॥ २८ ॥ भक्तिमन्तीह भूतानि
 जङ्गमाजङ्गमानि च । याचमानेषु तेषु त्वं भक्तिं भक्तोऽनु-
 दर्शय ॥ २९ ॥ अनुगन्तुमगतास्त्वां मूलैरुद्धतवेगिनः । उन्मत्ता
 दासुवेगेन विक्रोशन्तीव पादपाः ॥ ३० ॥ निक्षेष्टाहारसञ्चारा
 हृक्षैकस्थाननिश्चिताः । पक्षिण्योऽपि प्रयाचन्ते सर्वभूतानुकम्प-
 नम् ॥ ३१ ॥ एवं विक्रोशतां तेषां द्विजातीनां निवर्त्तने ।
 दृष्ट्वा तमसा तत्र वारयन्तीव राघवम् ॥ ३२ ॥ ततः सुमन्त्रोऽपि
 रथाहिमुष्य आन्तान् कथान् सम्परिवर्त्य शीघ्रम् । पीतोदका-
 कोयपरिप्लुताङ्गानचारयद्दे तमसाविदूरे ॥ ३३ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ।

ततस्तु तमसातीरं रक्ष्यमाश्रित्य राघवः । सीतामुद्घोष्य
 सौमित्रिमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ इवमद्य निशा पूर्वा सौमित्रे
 प्रहिता वनम् । वनवासस्य भद्रान्ते न चोत्कण्ठितुमर्हसि ॥ २ ॥
 यथा शून्यान्तरिक्षानि ददन्तीव समन्ततः । यथानिखयमावह्नि-
 र्जिह्वीनानि मृगद्विजैः ॥ ३ ॥ अद्यायोध्या तु नगरी राज-
 धानी पितुर्मम । सखीपुंसा गतान्छान् शोचिष्यति न
 संशयः ॥ ४ ॥ असुरक्ता हि मनुजा राजानं वृद्धभिर्गुणैः ।
 त्वां च मां च नरव्याघ्र शत्रुघ्नभरती तथा ॥ ५ ॥ पितरं
 नानुशोचामि मातरश्च यशस्विनीम् । अपि नान्धो भवेतान्धो
 ददन्ती तावभीक्ष्ण्यः ॥ ६ ॥ भरतः खलु धर्मात्मा पितरं
 मातरश्च मे । धर्मार्थकामसहितैर्वाक्यैराश्वासयिष्यति ॥ ७ ॥
 भरतस्यानुशंसत्वं सञ्चिन्त्याहं पुनः पुनः । नानुशोचामि पितरं
 मातरश्च महाभुज ॥ ८ ॥ त्वया कार्यं नरव्याघ्र मामनुव्रजता
 कृतम् । अयं द्रव्या हि वेदेत्या रक्षणार्थं सहायता ॥ ९ ॥
 अद्भिरेव हि सौमित्रे वत्स्याम्येव निशामिमाम् । एतद्विरोधते
 मया वन्येपि विविधे सति ॥ १० ॥ एवमुक्त्वा तु सौमित्रिं
 सुमन्त्रमपि राघवः । अप्रमत्तस्त्वमश्वेषु भव सौम्येत्युवाच
 ॥ ११ ॥ सोऽग्रान् सुमन्त्रः संयम्य सूर्य्यैः समुपागते ।
 प्रभूतयवसान् कृत्वा बभूव प्रत्यनन्तरः ॥ १२ ॥ उपास्य तु
 शिवां सन्ध्यां दृष्ट्वा रात्रिसुपस्यताम् । रामस्य शयनं चक्रे सूतः
 सौमित्रिणा सह ॥ १३ ॥ तां शय्यां तमसातीरे वीक्ष्य वृषदक्षैः
 कृताम् । रामः सौमित्रिणा सार्द्धं सभाज्यैः सखिवेश ॥ १४ ॥
 सभाज्यैः सख्यसुमन्तु भ्रातरं प्रेक्ष्य लक्ष्मणः । कथयामास सूताय
 रामस्य विविधान् गुणान् ॥ १५ ॥ जाग्रतोरेव सा रात्रि-
 कायोः सौमित्रिचूतयोः । जगाम तमसातीरे रामस्य भुवतो
 गुणान् ॥ १६ ॥ गोकुलाकुलतीरायास्तमसाया विदूरतः ।

अवसत्तत्र तां राशिं रामः प्रकृतिभिः सह ॥ १७ ॥ उवाच सु-
महातेजाः प्रकृतीस्त्रिणिशाम्य च । अत्रवीथ्यातरं रामो
लक्ष्मणं पुण्यलक्ष्मणम् ॥ १८ ॥ अस्मदपि चान् सौमित्रे निर-
पेक्षान् गृहेष्विमान् । वृक्षमूलेषु संसृप्तान् पश्य लक्ष्मण सा-
म्प्रतम् ॥ १९ ॥ यथैते नियमं पीराः कुर्वन्त्यस्त्रिभिवर्तने ।
अपि प्राणान् शिष्यन्ति न तु त्यज्यन्ति निश्चयम् ॥ २० ॥ याव-
देव तु संसृप्तास्तावदेव वयं लघु । रथमारुह्य गच्छामः पद्मान-
मकुतो भयम् ॥ २१ ॥ अतो भूयोपि नेदानीमिच्छाकुपुखा-
सिनः । स्वपेदुर्गनुरक्ता मां वृक्षमूलेषु संश्रिताः ॥ २२ ॥ पीरा
क्ष्माकृताद्वाहिप्रमोच्या वृषात्मजैः । न तु खल्वस्मान्ना योज्या
दुःखेन पुरवासिनः ॥ २३ ॥ अत्रगील्लक्ष्मणो रामं साक्षाद्दर्श-
मिव स्थितम् । रोचते मे तथा प्राज्ञ क्षिप्रमारुह्यतामिति ॥ २४ ॥
अथ रामोब्रवीत् स्मृतं शीघ्रं संयुज्यतां रथः । गमिष्यामि ततो-
रप्यं गच्छ शीघ्रमितः प्रभो ॥ २५ ॥ स्मृतसातः सन्त्वरितः
स्यन्दनं तैर्हयोत्तमैः । योजयित्वा तु रामस्य प्राञ्जलिः प्रत्य-
वेदयत् ॥ २६ ॥ अयं युक्तो महाबाहो रथस्ते रथिनाम्बर ।
त्वरयारोह भद्रन्ते ससीतः सहलक्ष्मण ॥ २७ ॥ तं स्यन्दन-
मधिष्ठाय राघवः सपरिच्छदः । शीघ्रगामाकुलावर्त्तान्
तमसामतरन्वदीम् ॥ २८ ॥ स सन्तीर्ष्य महाबाहुः श्रीमान्
शिवमकण्टकम् । प्रपद्यत महामार्गमभयं भयदर्शिनम् ॥ २९ ॥
मोहनार्थन्तु पीराणां स्मृतं रामोब्रवीद्वरः । उदङ्मुखः प्रयाहि
त्वं रथमाश्लाय सारथे ॥ ३० ॥ सुकृत्तन्त्वरितं गत्वा निवर्त्तय
रथं पुनः । यथा न विद्युः पीरा मां तथा कुह समाहितः ॥ ३१ ॥
रामस्य तु वचः श्रुत्वा तथा चक्रे च सारथिः । प्रत्यागम्य च
रामस्य स्यन्दनं प्रत्यवेदयत् ॥ ३२ ॥ तौ सम्प्रयुक्तन्तु रथं समा-
स्थितौ तदा ससीतो रघुवर्मणोर्हृत् । प्रचोदयामास ततस्तुर-

कुमानस्य सारथिर्देवः यथा तपोवनम् ॥ २१ ॥ ततः समास्ताव-
रथं महारथः ससारथिर्दशरथिर्वनं ययौ । उदङ्मुखं तं तु रथं
चकार सः प्रयाण्यमावृत्यनिमित्तदर्शनात् ॥ २४ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

षट्चत्वारिंशः सर्गः ।

प्रभातायान्तु शर्वर्यां पीरासौ राघवं विना । शोकोपहत-
निश्चेष्टा बभूवुर्हतचेतसः ॥ १ ॥ शोकजाक्षुपरिद्यूना वीच-
माशास्ततस्ततः । आलोकमपि रामस्य न पश्यन्ति स्म दुः-
खिताः ॥ २ ॥ ते विषादार्तवदना रहितास्तेन धीमता ।
रूपेणाः कदम्बा वाचो वदन्ति स्म मनीषिणः ॥ ३ ॥ धिगशु-
खं निद्रां तां यथापहतचेतनाः । नाद्य पश्यामहे रामं
पश्यन्तं महाभुजम् ॥ ४ ॥ कथं रामो महाबाहुः स तथा
वितथक्रियः । भक्तं जनमभित्यज्य प्रवासं राघवो गतः ॥ ५ ॥
यो नः सदा पालयति पिता पुत्रानिवीरसान् । कथं रघूणां
स चेष्टस्वच्छा नो विपिनं गतः ॥ ६ ॥ इहैव निधनं यामः महा-
प्रस्थानमेव वा । रामेण रहितानां हि किमर्थं जीवितं
चितम् ॥ ७ ॥ सन्नि शुष्कानि काष्ठानि प्रभूतानि महान्ति च ।
तैः प्रष्णाल्य चितां सर्वे प्रविशामोष पावकम् ॥ ८ ॥ किं ब्रह्मसो
महाबाहुरनसूयः प्रियव्रतः । नीतः स राघवोऽस्माभिरिति
वक्तुं कथं क्षमम् ॥ ९ ॥ सा नूनं नगरी दीना हृद्वाच्याम्
राघवं विना भविष्यति निरानन्दा सखीबालवयोधिका ॥
१० ॥ निर्वातास्तेन वीरेण सह नित्यं महात्मना । विहीनास्तेन
च पुनः कथं द्रक्ष्याम तां पुरीम् ॥ ११ ॥ इतीव ब्रह्मधा वाचो

वाङ्मनसं ते जनाः । विवक्षन्ति च दुःखार्ता विपश्चा इव
 चेनवः ॥ १२ ॥ ततो भार्गवसारेण मत्वा किञ्चिन् ततः पश्यन् ।
 भार्गवाद्यादिषादेन महता समभिप्लुताः ॥ १३ ॥ रथभार्गीवः
 सारेण व्यवर्तन्त मनस्विनः । किमिदं किं करिष्यामो दैवेनो-
 पपत्ता इति ॥ १४ ॥ ततो यथागतेनैव भार्गव्यं क्लान्तचेतसः ।
 अयोध्यामगमन् सर्वे पुरीं व्यधितसज्जनाम् ॥ १५ ॥
 आलोक्ष्य नगरौ तां च क्षयव्याकुलमानसाः । आवर्त्तयन्त ते-
 शूचिं नयनैः शोकपीडितैः ॥ १६ ॥ एषा रामेण नगरी
 रक्षिता नाति शोभते । आपगा गच्छेनेव हृदादुःख-
 पङ्कगा ॥ १७ ॥ चन्द्रहीनमिवाकाशन्तोयहीनमिवार्णवम् ।
 अपश्यन्निहतानन्दं नगरं ते विचेतसः ॥ १८ ॥ ते तानि
 वेष्टानि महाधनानि दुःखेन दुःखोपपत्ता विभक्तः । नैवं
 प्रजग्मुः स्वजनं परं वा निरीक्षमाणाः प्रविष्टहर्षाः ॥ १९ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥४७॥

— ० —

तेषामेवं विपश्चानां पीडितानामतीव च । वाप्यविदुः
 नेत्राणां सशोकानां सुमूर्धताम् ॥ १ ॥ अभिगम्य निवृत्तानां
 रामं नगरवासिनाम् । उद्धतानीव सत्वानि बभूवुर्मन-
 स्विनाम् ॥ २ ॥ स्वं स्वं निलयमागम्य पुत्रदारैः समावृताः ।
 अशूचिं सुमुखः सर्वे वाप्येण पीडिताननाः ॥ ३ ॥ न चा-
 ह्वन्वा चामोदन्वन्विजो न प्रसारयन् । न चाशोभन्त पश्चानि
 व्यपठन् मृदमेधिनः ॥ ४ ॥ नटं दृष्ट्वा नाभ्यवन्दन्
 विपुलं वा धनागमम् । पुत्रं प्रथमजं सर्वथा जननी नाभ्य-

मन्दत ॥ ५ ॥ मृदे मृदे वदन्त्यश्च भर्तारं मृदुभागतम् ।
 व्यगर्हयन्त दुःखार्तो वाग्भिक्षोत्रैरिव हिपान् ॥ ६ ॥ किं नु
 तेषां मृद्वैः कार्यं किं दानैः किं धनेन वा । पुच्छेर्षी किं
 सुखेर्षीपि ये न पश्यन्ति राघवम् ॥ ७ ॥ एकः सत्पुरुषो कोके
 बध्नाथः सह सीतया । यो नुगच्छति काकुत्स्थं रामं परिचर-
 म्भने ॥ ८ ॥ आपगाः क्षतपुण्याक्षाः पद्मिन्यश्च सरांसि च ।
 येषु यास्यति काकुत्स्थो विगाह्य सलिलं शुचि ॥ ९ ॥ शोभयि-
 ष्यन्ति काकुत्स्थमटप्यो रम्यकाननाः । आपगाश्च महानूपाः
 सागुमन्तश्च पर्वताः ॥ १० ॥ काननं वापि शैलं वा यं रामो नु-
 गमिष्यति । प्रियातिथिमिव प्राप्तं नैनं शक्यन्त्यनर्चितुम् ॥
 ११ ॥ विविचकुसुमापीडा बद्धनखरिधारिणः । राघवं
 दर्शयिष्यन्ति नगा भ्रमरशालिनः ॥ १२ ॥ अकाले चापि
 सुख्यानि पुष्पाणि च फलानि च । दर्शयिष्यन्तमुकोशाङ्गिरयो
 राममागतम् ॥ १३ ॥ प्रस्रविष्यन्ति तोयानि विमलानि मही-
 धराः । विदर्शयन्ती विविधान् भूयश्चिदांश्च निर्भरान् ॥ १४ ॥
 पादपाः पर्वताग्रेषु रमयिष्यन्ति राघवम् । यत्र रामो भयं
 नात्र नास्ति तत्र पराभवः ॥ १५ ॥ स हि शूरो महाबाहुः पुत्रो
 दशरथस्य च । पुरा भवति नो दूरादनुगच्छाम राघवम् ॥ १६ ॥
 पादच्छाया सुखादकी ताडयस्य महात्मनः । स हि नाथो
 जनस्यास्य स गतिः स परायणम् ॥ १७ ॥ वयं परिचरिष्यामः
 सीतां यूयञ्च राघवम् । इति पौरस्त्यो भर्तृन् दुःखार्तास्तु
 तद्भवन् ॥ १८ ॥ युष्माकं राघवोरस्ये योगक्षेमं विधास्यति ।
 सीता नारी जनस्यास्य योगक्षेमं करिष्यति ॥ १९ ॥ कोन्वने-
 नाश्रयतेन सोत्कण्ठितजनेन च । संप्रियेतामनोन्नेन वासेन
 हतचेतसा ॥ २० ॥ कैकेया यदिचेद्राज्यं स्वादधर्म-
 मनाश्रवत् । नहि नो जीवितनार्थः कुतः पुत्रैः कृतो धनैः ॥

२१ ॥ यथा पुत्रस्य भर्ता च त्यक्तवैश्वर्यकारणात् । कं चा
परिहरेद्व्यं कैकेयी कुलपांसनी ॥ २२ ॥ कैकेया न वयं
राज्ये भूतका हि वसेमहि । जीवन्त्या जातु जीवन्त्याः पुत्रै-
रपि शपामहे ॥ २३ ॥ या पुत्रं पार्श्वेन्द्रस्य प्रवासयति
निर्द्वेषा । कक्षां प्राप्य सुखं जीवेदधर्मा दुष्टचारिणीम् ॥ २४ ॥
उपद्रुतमिदं सर्वमनालम्भनायकम् । कैकेयासु कृते सर्वं
विनाशमुपयास्यति ॥ २५ ॥ नहि प्रव्रजिते रामे जीविष्यति
महीपतिः । मृते दशरथो व्यक्तं विलोपस्तदनन्तरम् ॥ २६ ॥
ते विषं पिबतालोड्य क्षीणपुण्याः सुदुःखिताः । रावणं वासु-
गच्छधमश्रुतिं वापि गच्छत ॥ २७ ॥ मिथ्या प्रव्रजितो रामः
सभार्यः सहलक्ष्मणः । भरतं सन्निवह्याः स्य सौनिके पश्ये
यथा ॥ २८ ॥ पूर्णचन्द्राननः श्यामो गूढजत्रुररिन्दमः ।
आजानुबाहुः पद्माक्षो रामो लक्ष्मणपूर्वजः ॥ २९ ॥ पूर्वाभि-
भाषी मधुरः सत्यवादी महाबलः । सौम्यश्च सर्वलोकस्य चन्द्र-
वत् प्रियदर्शनः ॥ ३० ॥ नूनं पुरुषगार्दूलो मत्तमातङ्ग-
विक्रमः । शोभयिष्यत्यरण्यानि विचरन् स महारथः ॥ ३१ ॥
तास्तथा विलपन्त्यस्तु नगरेनागरस्त्रियः । चुक्रुशुर्दुःख-
सन्तप्ता मृत्योरिव भयागमे ॥ ३२ ॥ इत्येवं विलपन्तीनां
क्षीणां वेश्मसु राघवम् । जगमास्तं दिनकरो रजनी चाभ्य-
वर्त्तत ॥ ३३ ॥ नष्टज्वलनमम्पाता प्रशान्ताध्यायसत्कथा ।
तिमिरेष्वातुलिमेव तदा सा नगरी वभौ ॥ ३४ ॥ उपशान्त-
वक्षिक्पथ्या नष्टहर्षा निराश्रया । अयोध्यानगरी चा-
सीत् नष्टतारमिषांवरम् ॥ ३५ ॥ तथा स्त्रियो राम-
निमित्तमातुरा यथा सुते आतारि वाविवासिते । विलप्य
दीना हृद्दुर्विचेतसः सुतैर्हि तासामधिकोपि सोभवत् ॥ ३६ ॥
मथान्तर्गतीतोत्प्लवत्त्ववादेना विश्वटङ्गरी पिहितापखीदया ।

तथा अयोध्यानगरी बभूव सा महार्चवः संसृजितोदकी
यया ॥ ३७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

रामोपि रात्रिशेषेणते नैव महदन्तरम् । जगाम सुख-
न्यामः पितुराज्ञामनुसरन् ॥ १ ॥ तथैव गच्छतस्तस्म
व्यपायाद्रजनी शिवा । उपास्य तु शिवां सन्ध्यां विषयान्तं
व्यगाहत ॥ २ ॥ ग्रामान्विक्रष्टमीमांतान् पुष्पितानि वना-
नि च । पश्यन्व्रतिययौ शीघ्रं शनैरिव हयोत्तमैः ॥ ३ ॥
शृण्वन्वाचौ मनुष्याणां ग्रामसंवासवासिनाम् । विगर्हतां
हि कैकेयीं क्रूरां क्रूरेण कर्मणा । राजानं धिक् दशरथं
कामस्य वयमास्थितम् ॥ ४ ॥ हा वृशसाय कैकेयी पापा पापा-
नुबन्धिनी । तीक्ष्णा सन्निवमयार्थादातीक्ष्णकर्मणि वर्तते ॥ ५ ॥
या सुप्तमीदृशं राक्षः प्रवासयति धार्मिकम् । वनवासे महा-
प्राज्ञं सानुक्रोशं जितेन्द्रियम् ॥ ६ ॥ कथं नाम महाभागा
सीता जनकनन्दिनी । सदा सुखेष्वभिरता दुःखान्यनुभवि-
ष्यति ॥ ७ ॥ अहो दशरथो राजा निस्त्रेहः स्वसुतं प्रति ।
प्रजानामनघं रामं परित्यक्तमिहेच्छति ॥ ८ ॥ एता वाचौ
मनुष्याणां ग्रामसंवासवासिनाम् । शृण्वन्व्रतिययौ वीरः कोशलात्
कोशलेश्वरः ॥ ९ ॥ ततो वेदश्रुतिं नाम शिववारिं महानदीम् ।
उत्तीर्णाभिमुखः प्रायादगस्त्यधूषितां दिशम् ॥ १० ॥ गत्वा तु
सुचिरं कालं ततः शीतवहां नदीम् । गोमतीं गोमुतानूग्राम-
तरङ्गागरजाम् ॥ ११ ॥ गोमतीं चाप्यतिमल्यं राक्षसः

भीमैर्हयेः । मयूरहंसाभिदतामतरत् स्नात्स्निकां नदीम् ॥ १२ ॥
 स महीं मधुना राज्ञा दत्तामिच्छाकवे पुरा । स्नोतां राघ्नाहतां
 रामो वैदेहीमन्वदर्थयत् ॥ १३ ॥ स्रुत इतोऽवभाषात्
 सारथिं तमभीक्ष्ण्यः । हंसमत्तस्वरः श्रीमानुवाच पुत्रपोत्तमः ॥
 १४ ॥ कदाहं पुनरागम्य सरय्याः पुष्पिते वने । ऋगवां पथ्य-
 टिष्णामि माता पिता च मङ्गतः ॥ राजर्षीणां हि लोकेऽस्मिन्
 रत्यथं ऋगयावने । काले कतां तां मनुजैर्धन्विनामभिकां-
 क्षितम् ॥ १५ ॥ नात्यर्थमभिकांक्षामि ऋगवां सरयूवने ।
 रतिर्होषातुला लोके राजर्षिगणसम्पत्ता ॥ १७ ॥ स तमध्वान-
 मैष्वाकुः स्रुतं मधुरया गिरा । तं तमर्थमभिप्रेत्य ययौ वाक्क-
 मुदीरयन् ॥ १८ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

एकौनपञ्चाशत् सर्गः ।

विशालान् कोशलान् रथ्यान् यात्वा लक्ष्मणपूर्वजः ।
 अयोध्यामिमुषो धीमान् प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ आ-
 दृष्ट्वे त्वां पुरि श्रेष्ठे काकुत्स्थपरिपालिते । देवतानि च
 यानि त्वां पालयन्त्यावसन्ति च ॥ २ ॥ निवृत्तंवनवासस्वाम-
 वृक्षो जगतीपतेः । पुनर्दृष्ट्वा मि माता च पिता च सह
 मङ्गतः ॥ ३ ॥ ततो हविरताम्राक्षो भुजमुद्यम्य दक्षिणम् ।
 अश्वपूर्वमुषो हीनोऽब्रवीज्जानपदं जनम् ॥ ४ ॥ अश्वक्रोशी
 हया श्वेव अवार्धं मयि वः कृता । चिरं दुःखस्य पापी यो मम्य-
 तामयं शिङ्गवे ॥ ५ ॥ तेभिवाय मयाजानं कृत्वा चापि
 मरुद्विषम् । विव्रयन्तो नरा धीरं प्रातिष्ठंश्च क्वचित् क्वचित् ॥ ६ ॥

रा [१७]

तथा विलपतां तेषामलङ्घनानां च राघवः । अचक्षुर्विषयं प्राप्य-
 क्षणार्कः क्षणदामुखे ॥ ७ ॥ ततो धाम्बधनोपेतान्दान-
 ग्रीलजनान् शिवान् । अकृतचिह्नयान् रम्यांचैत्ययूपसमा-
 हतान् ॥ ८ ॥ उद्यानाम्बवनोपेतान् सम्यक्सलिलाश्रयान् ।
 तुष्टपुष्टजनाकीर्णान् गोकुलाकुलसेवितान् ॥ ९ ॥ रचयि-
 याम्बरेन्द्राणां वृक्षघाषाभिनादितान् । रथेन पुरुषधाम्नः
 कोयलानन्ववर्तत ॥ १० ॥ मध्येन मुदितं स्कीतं रम्योद्यान-
 समाकुलम् । राज्यं भोज्यं नरेन्द्राणां ययौ धृतिमतां वरः ॥
 ११ ॥ तत्र त्रिषधगां दिव्यां शीततोयामशैवलाम् । ददर्श
 राघवो गङ्गां रम्यां ऋषिनिषेविताम् ॥ १२ ॥ आश्रमैर-
 विदूरस्थैः शीमद्भिः समलंकृताम् । कालेक्षुरोभिर्हृष्टाभिः
 सेविताम्बोद्धतां शिवाम् ॥ १३ ॥ देवदानवगन्धर्वैः किम्बरै-
 रुपशोभिताम् । नागगन्धर्वपत्नीभिः सेवितां सततं शिवाम् ॥
 १४ ॥ देवाकीडयताकीर्णां देवोद्यानयुतां नदीम् । देवार्ध-
 माकाशगमां विख्यातां देवपद्मिनीम् ॥ १५ ॥ जलाघाताह-
 वासीयां फेननिर्मलहासिनीम् । कचिद्देशीकृतजलां
 कचिदावर्त्तशोभिताम् ॥ १६ ॥ कचित् क्षितिगम्भीरां
 कचिद्देशसमाकुलाम् । कचिद्गम्भीरनिर्घोषां कचिद्गैरव-
 निष्टनाम् ॥ १७ ॥ देवसंघाप्तजलां निर्मलोत्पलसंकु-
 लाम् । कचिदाभोगपुलिनां कचिन्निर्मलवालुकाम् ॥ १८ ॥
 चक्रसारससङ्कुटां चक्रवाकोपशोभिताम् । सदान्तैश्च
 विरुग्गैरभिसन्धादितान्तराम् ॥ १९ ॥ कचिन्नीरवहैर्हृद्यैर्मा-
 लाभिरिव शोभिताम् । कचित् फुल्लोत्पलच्छायां कचित् पद्म-
 वनाकुलाम् ॥ २० ॥ कचित् कुसुदखण्डैश्च कुट्मलैरुपशोभि-
 ताम् । नानापुष्परजोधसां समदामिव च क्वचित् ॥ २१ ॥ व्यपे-
 तमलसङ्घातां मण्डिनिर्मलदर्शनाम् । दिशामर्जैर्वनगर्जैर्मलैश्च

वरवारणैः ॥ २२ ॥ देवोपवासाश्च सुकः सन्नादितवमान्तराम् ।
 ममदामिव यत्नेन भूषितां भूषणीतमैः ॥ २३ ॥ फलपुष्पैः
 किसलयैहतां गुह्यद्विजैसाया । विष्णुपादचुतां दिव्यां
 महापापप्रणाशिनीम् ॥ २४ ॥ शिशुमारैश्च नक्षत्रैश्च भुजङ्गैश्च
 समन्विताम् । शङ्करस्य जटाजूटात् श्वेतां सागरतेजसा ॥ २५ ॥
 समुद्रमहिषीं गङ्गां सारमक्रौञ्चनादिताम् । आससाह महा-
 बाहुः शृङ्गवेरपुरम्पति ॥ २६ ॥ तामूर्मिकलिलावतीमन्वयेत्
 मङ्गारथः । सुमन्त्रमब्रवीत् तमिहैवाद्य वसामहे ॥ २७ ॥ अदि-
 दूरादयं नद्या बहुपुष्पमवालवान् । सुमहानिहृदीहृषी
 वसामो चैव सारथ्यं ॥ २८ ॥ प्रेक्षामि सरितां श्वेतां समाश्र-
 सलिलां शिवाम् । देवदानवगन्धर्वक्षगपन्नगपक्षिणाम् ॥ २९ ॥
 लक्ष्मणश्च सुमन्त्रश्च वाटमित्रश्च राघवम् । उक्त्वा तमिहृदीहृषं
 तथोपययतुर्हयैः ॥ ३० ॥ रामोभियाय तं रथ्यं हृष-
 मिच्छाकुनन्दनः । रथादवतरत्तस्मात्सुभार्याः सहलक्ष्मणः ॥ ३१ ॥
 सुमन्त्रोप्यवतीर्याथ भोजयित्वा हयोत्तमान् । हृषमूलगतं
 राममुपतस्थे कृतान्जलिः ॥ ३२ ॥ तत्र राजा गुहो नाम
 रामस्यात्मसमः सखा । निपादजात्यो बलवान् स्थपतिश्चेति
 विश्रुतः ॥ ३३ ॥ स श्रुत्वा पुरुषव्याघ्रं रामं विषयमागतम् ।
 हृषैः परिवृतोमात्यैर्ज्ञातिभिश्चाप्युपागतः ॥ ३४ ॥ ततो
 निपादाधिपतिं हृष्टा दूरादुपस्थितम् । सह सौमित्रिणा रामः
 समागच्छद्गुहेन सः ॥ ३५ ॥ तमार्त्तः सम्परिष्वज्य गुहो राघव-
 मब्रवीत् । यथायोध्या तथेदन्ते राम किङ्करवाणि ते ॥ ३६ ॥
 ईदृशं हि महाबाहो कः प्राप्स्यत्यतिथिं प्रियम् । ततो गुहवद-
 न्नाद्यमुपादाय पृथग्विधम् ॥ ३७ ॥ अर्घ्यस्त्रीपानयच्छीघ्रं वाक्का-
 चेदमुवाच ह । स्वागतं ते महाबाहो तथेयमखिला मही ॥ ३८ ॥
 वयं प्रेक्षा भवान् भर्ता माधु राज्ञं प्रयाधि नः । भक्ष्यं भोज्यश्च

देयस्य लेख्यचैतदुपस्थितम् ॥ ३८ ॥ अयनानि च सुस्थानि
 वाजिनां खादनं च ते । सुहमेवं ब्रुवाण्यन्तु राघवः प्रतुषाच ॥ ३९ ॥
 ४० ॥ अर्चितास्तैव हृष्टाश्च भवता सर्वदा वयम् । पश्याम-
 भिगमास्तैव स्नेहसन्दर्शनेन च ॥ ४१ ॥ भजाभ्यां साधुवृत्ताभ्यां
 पीडयन्वाक्यमब्रवीत् । दिष्ट्या त्वां सुह पश्यामि ह्यारोगं सह
 बान्धवः । अपि ते कुशलं राष्ट्रे मित्रेषु च धनेषु च ॥ ४२ ॥
 अश्विदं भवता किञ्चित् प्रीत्या समुपकल्पितम् । सर्वं
 तदनुजानामि न हि वर्ते प्रतिग्रहे ॥ ४३ ॥ कुशवीराजिनघरं
 कलमूलाशनश्च माम् । विद्वि प्रणिहितं धर्मे तापसं वनगो-
 चरम् ॥ ४४ ॥ अश्वानां खादनेनाहमर्थी नानेन केनचित् ।
 एतावतामभवता भविष्यामि सुपूजितः ॥ ४५ ॥ एतं हि दक्षिता
 राज्ञः पितुर्दशरथस्य मे । एतैः सुविहितैरश्वैर्भविष्याम्यहम-
 र्चितः ॥ ४६ ॥ अश्वानां प्रतिपानञ्च खादनञ्चैव सोम्ययात् ।
 सुहस्यैव पुङ्गवांस्वरितं दीयतामिति ॥ ४७ ॥ तत-
 स्त्रीरोत्तरासङ्गः सन्ध्यामन्वास्य पशिमाम् । जलमेवाददे
 भोजं लक्ष्मणेनाहृतं स्वयम् ॥ ४८ ॥ तस्मै भूमौ शयानस्य
 यादौ प्रक्षाल्य लक्ष्मणः । सभार्यस्य ततोभ्येत्य तस्थौ दृष्टु-
 पायितः ॥ ४९ ॥ सुहोपि सह स्मृतेन सौमित्रिमनुभाषयन् ।
 अन्वजाग्रततो राममप्रमत्तो धनुर्धरः ॥ ५० ॥ तथा शयानस्य
 ततोऽस्त्रं धीमतो यशस्विनीं दाशरथ्यमहात्मनः । अहट्टदुःखस्य
 सुचोचितस्य सा तदा व्यतीयाय सुखेन शर्वरी । ५१ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकेय अयोध्याकाण्डे

पञ्चाशत्तमः ।

तं जाग्रतमदध्नेन भ्रातुरर्थाय लक्ष्मणम् । गुहः सत्ताप-
सन्तप्तो राघवं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ इयं तात सुखा शक्या
त्वदर्चमुपकल्पिता । प्रत्याश्वभिर्हि साध्वस्यां राजपुत्र वक्ता
सुखम् ॥ २ ॥ अचिन्तयं जनः सर्वः क्लेशानां त्वं सुखोचितः ।
सुप्तार्धं जागरिष्यामः काकुत्स्थस्य वयं निशाम् ॥ ३ ॥ न हि
रामात्प्रियतमो ममास्ते भूवि कश्च न । ब्रवीष्येव च तत् सत्त्वं
सत्येनैव च ते शपे ॥ ४ ॥ अस्य प्रसादादाशंसे लोकोक्तिन्
सुमहद्ययः । धर्मावाभिश्च विपुलामर्थकामौ च पुष्कलौ ॥ ५ ॥
सोऽहं प्रियसखं रामं शयानं सह सीतया । रक्षिष्यामि चतु-
ष्पाणिः सर्वथा ज्ञातिभिः सह ॥ ६ ॥ न मेऽस्य विदितं किञ्चि-
द्वनेच्छिन् चरतः सदा । चतुरङ्गं स्यापि वक्तुं सुमहत् प्रसङ्गे-
हि ॥ ७ ॥ लक्ष्मणम् ततोवाच रक्ष्यमाणोऽस्ययानव । नात्र
भीता वयं सर्वे धर्ममेवानुपश्रिता ॥ ८ ॥ कथं दाशरथी भूमौ
शयाने सह सीतया । शक्या निद्रा मया लब्धुं जीवनं वा
सुखानि वा ॥ ९ ॥ यो न देवामुरैः सर्वैः शक्यः प्रसङ्गतुं
सुखि । तं पश्य सुखसंसुप्तं तृणेषु सह सीतया ॥ १० ॥ यो
मन्त्रतपसा लब्धो विविधैश्च पराक्रमैः । एको दशरथोऽस्यैव
पुत्रः सहस्रलक्षयः ॥ ११ ॥ अस्मिन् प्रवाजिते राजा न चिरं
वर्त्तयिष्यति । विधवा मेदिनी नूनं क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १२ ॥
विनश्य सुमहानादं अमेषोपगताः स्त्रियः । निर्घोषोपरतं
भ्रातर्मन्ये राजनिवेगनम् ॥ १३ ॥ कौशल्या चैव राजा च तथैव
जननी मम । नाशसे यदि जीवन्ति सर्वे ते शर्वरोमिमाम् ॥ १४ ॥
जीवेदपि हि मे माता शत्रुघ्नस्याम्बवेक्षया । तत् वृत्तं यदि
कौशल्या वीरसूर्विनशिष्यति ॥ १५ ॥ अनुरक्तजनाकीर्णा
सुखा लोकप्रियावहा । राज्यमनसं हृष्टा सा पुरी विनशि-
ष्यति ॥ १६ ॥ कथं पुत्रं महात्मानं ज्येष्ठपुत्रमपश्यतः । शरीरं

धारयिष्यन्ति प्राप्ता राज्ञो महात्मनः ॥ १७ ॥ विनष्टे वृषती
 पश्चात् कौशल्या विनशिष्यति । अनन्तरश्च मातापि मम नाश-
 मुपेक्षति ॥ १८ ॥ अतिक्रान्तमतिक्रान्तमनवाप्य मनोरथम् ।
 राज्ये राममनिजिष्य पिता मे विनशिष्यति ॥ १९ ॥ सिद्धार्था
 पितरं वृत्तं तस्मिन् काले क्षुपस्थितं । प्रेतकार्येषु सर्वेषु
 संस्कारिष्यन्ति राघवम् ॥ २० ॥ रथ्यचत्वरसंस्थानां सुविभक्त-
 महापथाम् । हस्यप्रामादसम्पन्नां गणिकावरशोभिताम् ॥ २१ ॥
 रथाग्रगजसंस्थाधो दूर्ध्वनादविनादिताम् । सर्वकल्याण-
 सम्पूर्णां हृष्टपुष्टजनाकुलाम् ॥ २२ ॥ आरामोद्यानसम्पन्नां समा-
 जोत्सवशालिनीम् । सुखिता विचरिष्यन्ति राजधानीं पितु-
 मेम ॥ २३ ॥ अपि जीवेद्दशरथो वनवासमात् पुनर्वयम् । प्रत्या-
 गम्य महात्मानमपि पश्याम सुव्रतम् ॥ २४ ॥ अपि सत्यप्रति-
 ज्ञेन सार्द्धं कुशलिनो वयम् । निवृत्ते वनवासोत्पन्नयोध्यां
 प्रविशेमहि ॥ २५ ॥ परिदेवयमानस्य दुःखार्त्तस्य महात्मनः ।
 तिष्ठतो राजपुत्रस्य शर्वरी मान्यवर्त्तत ॥ २६ ॥ तथा हि सत्त्वं
 ब्रूवति प्रजाहिते नरेन्द्रसूनु । गुरुमोहदादृगुहः । सुमोच वाप्य
 व्यसनाभिपीडितो ज्वरातुरो नाग इव व्यथातुरः ॥ २७ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

एकपञ्चाशत् सर्गः ।

प्रभातायान्तु शर्वर्यां पृथुवृक्षा महायथाः । उवाच रामः
 सौमित्रिं खल्वग्नं शुभलक्षणम् ॥ १ ॥ भास्करोदयकालोऽसी
 गता भगवती निशा । असी तु कृष्णविहगः क्रीकिलस्तात
 कूजति ॥ २ ॥ वर्हिणानाञ्च निर्घोषः श्रूयते नदतां वने ।

तराम जाङ्गवीं सीम्य ग्रीष्मगां सागरकृमाम् ॥ ३ ॥ विज्ञात्वा
 रामस्य वचः सीमितिर्मितनन्दनः । गुह्यमात्मन्य सूतस्य शो-
 तिष्ठदृष्ट्वातुरग्रतः ॥ ४ ॥ स तु रामस्य वचनं निशम्य प्रति-
 मृष्ट्वा च । स्वपतिस्तूर्णमाह्वय सचिवादिदमब्रवीत् ॥ ५ ॥
 अस्य वाहनसंबुक्तां कर्णग्राहवतीं शुभाम् । सुप्रतारां दृढां तीर्थे
 ग्रीष्मनावसुपाहर ॥ ६ ॥ तं निशम्य गुहादेशं गुह्यमात्मन्यगो-
 महान् । उपोत्था हृषिरं नावं गुहाय प्रत्यवेदयत् ॥ ७ ॥ ततः
 स प्राञ्जलिर्भूत्वा गुह्यो राघवमब्रवीत् । उपस्थितेयं नौर्देव भूयः
 किं करवाण्य तं ॥ ८ ॥ तवामरसुतप्रस्थ तर्तुं सागरगामि-
 नीम् । नौरियं पुरुषव्याघ्र ग्रीष्ममारोह सुवत ॥ ९ ॥ अयो-
 वाच महतिजा रामो गुह्यमिदं वचः । कृतकामोऽस्मि भवता
 ग्रीष्ममारोप्यतामिति ॥ १० ॥ ततः कलापान् संनष्ट्वा शङ्खौ
 बध्वा च धन्विनी । जग्मतुर्येन ती गङ्गां सीतया सह राघवी ॥ ११ ॥
 राममेतं तु धर्मज्ञमुपागम्य विनीतवत् । किमहं करवाणीति
 सूतः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ १२ ॥ ततोऽब्रवीद्वासरथः सुमन्त्रं
 सूयन् करेणात्तमदक्षिणेन । सुमन्त्र ग्रीष्मं पुनरेव याहि
 राज्ञः सकाशे भव चाप्रमत्तः ॥ १३ ॥ निवर्त्तस्वेत्युवाचैनमे-
 तावद्वि कृतं मम । रथं विहाय पट्यां तु गमिष्यामी महा-
 वनम् ॥ १४ ॥ आत्मानं त्वभ्यनुज्ञातमवेक्ष्यार्त्तः स सारथिः ।
 सुमन्त्रः पुरुषव्याघ्रमैस्त्वाकुमिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥ नातिक्रान्त-
 मिदं लोके पुरुषेणेह केनचित् । तव सम्भ्रातृभार्यस्य वासः
 प्राकृतवदने ॥ १६ ॥ न मन्ये ब्रह्मचर्ये वा स्वधीतं वा फलो-
 दयः । मारुद्वार्जवयोर्वापि त्वं चेद्वसनमागतः ॥ १७ ॥
 सह राघव वैदेह्या भ्रात्रा चैव वने वसन् । त्वं गतिं प्राञ्जलौ
 वीरवीन् लोकांस्तु जयन्निव ॥ १८ ॥ वयं खलु इवा राम
 यन्मया ह्युपवक्षिताः । कैकेया वशमेष्यामः पापाया दुःख-

मागिनः ॥ १८ ॥ इति ब्रुवन्नात्मसमं सुमन्त्रः सारथिस्तदा ।
 दृष्ट्वा दूरं गतं रामं दुःखार्त्तो बभूवे चिरम् ॥ २० ॥ ततस्तु
 विगते बाष्पे स्मृतं स्मृष्ट्वा दकं शुचिम् । रामस्तु मधुरं वाच्यं पुनः
 पुनरुवाच तम् ॥ २१ ॥ इत्थाकृष्णं त्वया तुल्यं सुहृदं नीप-
 लक्ष्ये । यथा दशरथो राजा मा न शोचेत्तथा कुह ॥ २२ ॥
 शोकोपहतचेताश्च वृद्धश्च जगतीपतिः । कामभारावसन्धश्च
 तस्मादेतद्ब्रवीमि ते ॥ २३ ॥ यद्यथाज्ञापयेत् किञ्चित् स
 महात्मा महीपतिः । कैकेयाः प्रियकामार्थं कार्यान्तद्विका-
 ङ्क्षया ॥ २४ ॥ एतदर्थं हि राज्यानि प्रयासन्ति नराधिपाः ।
 यद्देवां सर्वकृतेषु मनो न प्रतिहन्यते ॥ २५ ॥ यद्यथा सुमहा-
 राजो नालीकमधिगच्छति । न च ताव्यति शोकेन सुमन्त्र
 कुह तत्तथा ॥ २६ ॥ अदृष्टदुःखं राजानं वृद्धमार्थं जिते-
 न्द्रियम् । ब्रूयात्स्वमभिवाद्यैव मम हेतोरिदं वचः ॥ २७ ॥
 न चाहमनुशोचामि लज्जामो न च मैथिली । अयोध्याया-
 सुतायेति वने वत्स्यामहेति वा ॥ २८ ॥ चतुर्दशसु वर्षेषु
 निवृत्तेषु पुनः पुनः । लज्जणं मां च सीताश्च द्रक्ष्यसे क्षिप्र-
 गतान् ॥ २९ ॥ एवमुक्त्वा तु राजानं मातरश्च सुमन्त्र मे ।
 अन्याश्च देवीः सहिताः कैकेयीश्च पुनः पुनः ॥ ३० ॥ आरोग्यं
 ब्रूहि कौशल्यामथ पादाभिवन्दनम् । सीताया मम चार्थं स्व-
 वचनाल्लक्षणस्य च ॥ ३१ ॥ ब्रूयाद्यापि महाराजं भरतं शीघ्र-
 मानय । आगतश्चापि भरतः स्याद्यो वृषमते मदे ॥ ३२ ॥
 भरतश्च परिष्वज्य यौवराज्ये भविष्य च । अस्मत्सन्तापजं
 दुःखं न त्वामभि भविष्यति ॥ ३३ ॥ भरतश्चापि वक्तव्यो यथा
 राजानि वक्तुं ये । तथा मातृषु वक्तव्याः सर्वास्तेवाविशेषतः ॥ ३४ ॥
 यथा च तव कैकेयी सुमित्रा च विशेषतः । तथैव देवी कौ-
 शल्या मम माता विशेषतः ॥ ३५ ॥ तातस्त्व मित्रकामेन नीप-

राज्यमवेक्षता । लोकयोद्धमयोः शक्यं नित्यदा सुखमेचितुम् ॥३६॥
 निवर्ण्य नामो रामेण सुमन्त्रः प्रतिबोधितः । तत् सर्वं वचनं
 श्रुत्वा खेदात् काकुत्स्थमब्रवीत् ॥ ३७ ॥ यदहं नोपचारेण
 ब्रूयां खेदादविक्रवः । भक्तिमानिति तत्तावद्वाक्यं त्वं श्रुत्वा-
 र्हसि ॥ ३८ ॥ कथं हि त्वद्विहीनोऽहं प्रतिवास्यामि तां
 पुरीम् । तव तात वियोगेन पुत्रशोकातुरामिव ॥ ३९ ॥ य-
 राममपि तावन्मे रथं दृष्ट्वा तदा जनः । विना रामं रथं दृष्ट्वा
 विहीर्ष्येतापि सा पुरी ॥ ४० ॥ दैन्यं हि नगरी गच्छेत् दृष्ट्वा
 शून्यमिमं रथम् । सूतावशेषं स्वं सैन्यं हतवीरमिवाहवे ॥ ४१ ॥
 दूरेऽपि निवसन्तं त्वा मानसेनाग्रतः स्थितम् । चिन्तयन्त्योऽपि
 नूनं त्वां निराहाराः कृताः प्रजाः ॥ ४२ ॥ दृष्टं तद्दे त्वया राम
 यादृशं तत् प्रवासने । प्रजानां संकुलं दृष्ट्वा त्वच्छोककलान्त-
 चेत्तसम् ॥ ४३ ॥ आत्तेनादा हि यः पौरैरुन्मत्तस्त्वत्प्रवासने ।
 सरथं मां निशस्यैव कुर्याः शतगुणं ततः ॥ ४४ ॥ अहं कि-
 ञ्चापि वक्ष्यामि देवौ तव सुतो मया । नीतोऽपी मातुलकुलं
 सन्तापं माकृष्या इति ॥ ४५ ॥ असत्यमपि मेवाहं ब्रूयां वचन-
 मीदृशम् । कथमप्रियमेवाहं ब्रूयां मर्त्यमिदं वचः ॥ ४६ ॥ मम
 तावन्नयोगाख्याभ्यहन्तुजनवाहितः । कथं रथं त्वया हीनं
 प्रवाह्यन्ति ज्योत्समाः ॥ ४७ ॥ तन्न शक्याम्यहं गन्तुमयोध्यां
 त्वद्वेत्तव । वनवासानुवानाय मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ४८ ॥ यदि
 मे याचमानस्य त्वागमेव करिष्यमि । सरथोऽग्निं प्रवेक्ष्यामि
 त्वत्कृमात्र इह त्वया ॥ ४९ ॥ भविष्यन्ति वने यानि तपो-
 विघ्नकराणि ते । रथेन प्रतिवाशिष्ये तानि सर्वाणि राघव ॥ ५० ॥
 त्वत्कृतेन मया प्राप्तं रथचर्काकृतं सुखम् । आगच्छे त्वत्कृते-
 नाहं वनवासकृतं सुखम् ॥ ५१ ॥ प्रसीदेच्छामि तेरथे भवितुं
 प्रत्यनन्तरः । प्रीत्याभिहितमिच्छामि भव मे प्रत्यनन्तरः ॥ ५२ ॥

इमेपि च जया वीर यदि ते वनवासिनः । परिचर्यां करि-
 ष्यन्ति प्राप्स्यन्ति परमाङ्गतिम् ॥ ५१ ॥ तव शुश्रूषणं मूर्खा
 करिष्यामि वने वसन् । अयोध्यां देवलोकां वा सर्वथा प्रजहा-
 म्यहम् ॥ ५४ ॥ न हि शक्या प्रवेष्टुं सा मयायोध्या त्वया
 विना । राजधानी महेन्द्रस्य यथा दुष्कृतकर्मणा ॥ ५५ ॥
 वनवासे क्षयं प्राप्ते ममैष हि मनोरथः । यदनेन रथेनैव त्वां
 वहेयं पुरीं पुनः ॥ ५६ ॥ चतुर्दश हि वर्षाणि सञ्चितस्य
 त्वया वने । क्षणभूतानि यास्यन्ति शतशस्तु ततोऽन्यथा ॥ ५७ ॥
 भव्यवत्सलं तिष्ठन्तं भर्तृपुत्रं गते पथि । भक्तं भव्यं स्थितं
 स्थित्वा न मां त्वं हातुमर्हसि ॥ ५८ ॥ एवं बद्धविधं दीनं
 याचमानं पुनः पुनः । रामो भव्यामुकम्पी तु सुमन्त्रमिदमब्र-
 वोत् ॥ ५९ ॥ जानामि परमां भक्तिं मयि ते भर्तृवत्सल ।
 शृणु चापि यदर्थं त्वां प्रिययामि पुरीमितः ॥ ६० ॥ नगरौ त्वां
 गतं दृष्ट्वा जननी मे यवीयसी । कैकेयी प्रत्ययं गच्छेदिति
 रामो वनं गतः ॥ ६१ ॥ यदि तुष्टा हि सा देवी वनवासं यते
 मयि । राजानं नातिशङ्केत मिथ्यावादीति धार्मिकम् ॥ ६२ ॥
 एष मे प्रथमः कल्पो यदंवा मे यवीयसी । भरतारक्षितं
 रक्षीतं पुत्रराज्यमवाप्नुयात् ॥ ६३ ॥ मम प्रियार्थं राज्ञश्च
 सुमन्त्र त्वं पुरीं व्रज । सन्दिष्टश्चापि यानर्थांशांस्तान् ब्रूया-
 क्षथा तथा ॥ ६४ ॥ इत्युक्त्वा वचनं श्रुतं सान्त्वयित्वा पुनः
 पुनः । गुहं वचनमक्लीवो रामो हेतुमदब्रवीत् ॥ ६५ ॥ ने-
 दानीं गुहं योग्यायं वासो मे सजने वने । अश्वत्थं त्वाग्रमे वासः
 कर्त्तव्यस्तद्वृत्तो विविधः ॥ ६६ ॥ शीघ्रं गृहीत्वा नियमं तपस्वि-
 जनभूषणम् । हितकामः पितुर्भूयः सीताया लज्जान्वय च ॥ ६७ ॥
 जटाः कृत्वा गमिष्यामि न्यग्रोधक्षीरमानसः । तत् क्षीरं राज-
 पुत्राय गुहः क्षिप्रमुपाहरत् ॥ ६८ ॥ लज्जान्वत्सामनश्चैव राम-

लोनाकरोज्जटाः । दीर्घबाह्वर्नरव्याघ्रो जटिलत्वमधारयत् ॥६८॥
 तो तदा चीरवसनो जटामण्डलधारिणो । अशोभेतासृषि-
 समी आतरौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७० ॥ ततो वैश्वानसं मार्गमा-
 ख्याय सकलक्षत्रैः । व्रतमादिष्टवान् रामः सहायं युद्धमव-
 वीत् ॥ ७१ ॥ अप्रमत्तो बले कोशे दुर्गे जनपदे तथा । भवेद्या
 गुह राज्यं हि दुरारक्ष्यतमं मतम् ॥ ७२ ॥ ततस्तं समनु-
 ज्ञाय युद्धमिच्छाकुनन्दनः । जगाम वृष्णमव्ययः सभायाः सह-
 लक्ष्मणः ॥ ७३ ॥ स तु दृष्ट्वा नदीतीरे नावमिच्छाकुनन्दनः ।
 तितीर्षुः शीघ्रगां गङ्गामिदं लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ ७४ ॥ आरोह
 त्वं नरव्याघ्र स्थितां नावमिमां ग्रनैः । सीतां चारोपयान्त्वत्
 परिश्रुत्य मनस्विनीम् ॥ ७५ ॥ स आतुः शासनं श्रुत्वा सर्व-
 मप्रतिकूलयन् । आरोप्य मैथिलीं पूर्वमारुरोहात्मवांसातः ॥ ७६ ॥
 अथारोह तेजस्वी स्वयं लक्ष्मणपूर्वजः । ततो निषादाधि-
 पतिर्गुहो ज्ञातीनचोदयत् ॥ ७७ ॥ राघवापि महातेजा नाव-
 माकृत्वा तां ततः । ब्रह्मवत् स्रवणैव जजाप हितमात्मनः ॥ ७८ ॥
 आचम्य च यथाशास्त्रं नदीं तां सह सीतया । प्रणमत्
 प्रीतिसंहटो लक्ष्मणश्चामितप्रभः ॥ ७९ ॥ अनुज्ञाय सुम-
 न्मन्त्रं सबलैव तं गुहम् । आख्याय नावं रामसु चोदया-
 मास नाविकान् ॥ ८० ॥ ततस्तथोदिता नौका कर्णधारसमा-
 हिताः । शुभस्वावेगाभिहता गङ्गामल्लिखन्त्यगात् ॥ ८१ ॥
 मध्यन्तु समनुप्राप्य भागीरथ्यास्त्रनिन्दिता । वैदेहो प्राञ्जलि-
 भूत्वा तां नदीमिदमब्रवीत् ॥ ८२ ॥ पुत्रो दशरथस्यायं महा-
 राजस्य धीमतः । निदेशं पालयत्वेनं गङ्गे त्वदभिरक्षितः ॥ ८३ ॥
 चतुर्दश हि वर्षाणि समयाख्यं कानने । आता सह मया
 चैव पुनः प्रत्यागमिष्यति ॥ ८४ ॥ ततस्त्वां देवि मुभगे क्षमेण
 पुनरागता । यत्ने प्रमुदिता गङ्गे सर्वकामसमृद्धिनि ॥ ८५ ॥

त्वं हि त्रिपथगे देवि नृणां लोकं समीक्षसे । भार्या चोद्विराजस्य
 लोकेऽस्मिन् समग्रदृश्यसे ॥ ८६ ॥ सा त्वां देवि नमस्यामि प्रह-
 सामि च शोभने । प्राप्तवाञ्छे नरव्याघ्रे शिवेन पुनरागते ॥ ८७ ॥
 गवां शतसहस्रं च वस्त्राण्यम्बु पेशलम् । ब्राह्मणेभ्यः प्रहा-
 स्यामि तव प्रियचिकीर्षया ॥ ८८ ॥ सुराष्टसहस्रेण मांस-
 भूतोदनेन च । बध्ये त्वां प्रीयतां देवि पुरीं पुनरुपागता ॥ ८९ ॥
 यानि तत्तीरवासिनि दैवतानि च सन्ति हि । तानि सर्वाणि
 यक्ष्यामि तीर्थाभ्यायतनानि च ॥ ९० ॥ पुनरेव महाबाहु-
 र्मीया भ्रात्रा च सङ्गतः । अयोध्यां वनवासान् प्रविशत्वनघो-
 नघे ॥ ९१ ॥ तथा सम्प्रापमाणा सा सीता नङ्गामनिन्दिताम् ।
 दक्षिणा दक्षिणे तीरं क्षिप्रमेवाभ्युपागमत् ॥ ९२ ॥ तीरन्तु
 समनुप्राप्य नावं हित्वा नरपथः । प्रातिष्ठत सह भ्रात्रा वदेत्सा
 च परन्तपः ॥ ९३ ॥ अथाब्रवीन्महाबाहुः सुमित्रानन्दवर्द्धनम् ।
 भय संरक्षणाश्रया मजनं विजनेपि वा ॥ ९४ ॥ अवश्यं रक्षणं
 कार्यं महिषैर्विजने वने । अयतो मच्छ सीमिते सीता त्वा-
 मनुगच्छतु ॥ ९५ ॥ एततामुममिष्यामि सीतां त्वां चानुपा-
 लयन् । अन्योन्यस्य हि नो रक्षा कर्तव्या पुरुषर्षभ ॥ ९६ ॥
 न हि तावदतिक्रान्ता मुकरा काचन क्रिया । अद्य दुःखन्तु
 वैदेही वनवासस्य वेत्स्यति ॥ ९७ ॥ प्रनष्टजनसङ्घातं क्षेत्वा-
 रामविवर्जितम् । विषमञ्च प्रपातश्च वनमद्य प्रवेक्ष्यति ॥ ९८ ॥
 श्रुत्वा रामस्य वचनं प्रतस्थे लक्ष्मणोद्यतः । अनन्तरञ्च सीताया
 राघवो रघुनन्दनः ॥ ९९ ॥ गतन्तु नङ्गापरपारमाशु रामं
 मुमन्त्रः सततं निरीक्ष्य । अध्वप्रकर्षाद्विनिवृत्तदृष्टिर्मुमोष वाघं
 ध्वसितरूपस्त्री ॥ १०० ॥ स लोकपालप्रतिमप्रभावसीतां
 महात्मा वरदो महामदीम् । ततः सम्ब्रुवांश्चुभसङ्ख्यमाश्लिजः
 श्वेन वत्स्यान्मुदितानुपागमत् ॥ १०१ ॥ तौ तत्र हत्वा चतुरी

महाशयान् वराहस्यै उषतं महाशयम् । आदाय मेधमन्त्रितं
बुभुक्षितौ वासाय काले ययतुर्वनस्थितिम् ॥ १०२ ॥

इत्यार्षे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

द्विपञ्चाशत् सर्गः ।

स तं वृक्षं समामाद्य मन्थामन्थास्य पथिमाम् । रामो रम-
यतां श्रेष्ठ इतिहोवाच लक्ष्मणम् ॥ १ ॥ अद्यैयं प्रथमा
रात्रिर्याता जनपदादृष्टिः । सा मुमन्त्रेण रहिता तां नीत्-
कण्ठितुमर्हसि । वनज्ञातीव विजनं श्वापदैरभिनादिनम् ।
विभीषिकाभिविततं किं क्लृप्तागणमादितम् ॥ २ ॥ जागर्तव्य-
मतन्द्रिभ्यामद्यप्रभृति रात्रिषु । योगक्षेमौ हि सीताया वक्त्रे-
ते लक्ष्मणावयोः ॥ ३ ॥ रात्रिं कथञ्चिदेवेमां सौमित्रे वर्त्तया-
महे । अथवर्त्तामहे भूमावासीभ्यः स्वयमर्जितैः ॥ ४ ॥ स
तु सखिग्य मेदिन्यां महार्हगयमोक्षितः । इमाः सौमित्रे
रामो व्याजहार कथाः शुभाः ॥ ५ ॥ प्रथमद्य महाराजो
दुःखं स्वपिति लक्ष्मण । कृतकामा तु कैकेयी तृष्टा भवितु-
मर्हति ॥ ६ ॥ सा हि देवी महाराजं कैकेयी राज्यकारणात् ।
अपि न प्यावयेत् प्राणात् दृष्ट्वा भरतमागतम् ॥ ७ ॥ अना-
द्यश्च हि दृष्टश्च मया चैव विनाकृतः । किं करिष्यति कामाक्षा
कैकेया वधमागतः ॥ ८ ॥ इदं व्यसनमालोक्य राज्ञश्च मति-
विश्वमम् । काम एवार्थधर्माभ्यां गरीयानिति मे मतिः ॥ ९ ॥
कोऽपि विद्वानपि सुमान् प्रमदायाः कृतं त्यजेत् । छन्दानुव-
र्त्तिनं पुत्रं तातो मामिव लक्ष्मण ॥ १० ॥ मुषी वत सभा-
न्वयं भरतः कैकेयीमुतः । मुदितान् कोशलानेको यो भीक्ष-

त्वन्निराजवत् ॥ ११ ॥ स हि राज्यस्य सर्वस्य सुखमेकं भवि-
 व्यति । तानि तु वयसातीति मयि चारण्यमाश्रिते ॥ १२ ॥
 अर्धधर्मो परित्यज्य यः काममनुवर्तते । एवमापद्यते क्षिप्रं
 राजा दशरथो वयसा ॥ १३ ॥ मन्ये दशरथान्ताय मम प्रवाज-
 नाय च । कैकेयी सास्यमस्मात्प्रा राज्याय भरतस्य च ॥ १४ ॥
 अपीदानीं तु कैकेयी सोभाग्यमदमोहिता । कौशल्याश्च
 सुमित्राश्च सा प्रबाधित मत्कृते ॥ १५ ॥ माताम्लत्कारणाद्देवी
 सुमित्रा दुःखमावसेत् । अयोध्यामित एव त्व काले प्रविश
 लक्ष्मण ॥ १६ ॥ अहमेकां गमिष्यामि सीतया सह दण्डकान् ।
 अनाथाया हि नायस्त्वं कौशल्याया भविष्यसि ॥ १७ ॥ शुद्र-
 कर्मा हि कैकेयी द्वेषादन्यायमाचरेत् । परिदद्याद्भिर्धर्मश्च
 गरन्ते मम मातरम् ॥ १८ ॥ नूनं जात्यन्तरे तात क्षियः
 पुत्रैः वियोजिताः । जनन्या मम सीमित्रे तदद्यैतदुपस्थि-
 तम् ॥ १९ ॥ मया हि चिरपुष्टन दुःखमस्मद्वर्धितं च । विप्र-
 सुज्यत कौशल्या फलकाले धिगम्भु माम् ॥ २० ॥ मास्ते सीमन्तिनी
 काचिज्जनयेत् पुत्रमीदृशम् । सीमित्रे योऽहमस्माया दद्वि
 शोकमनन्तकम् ॥ २१ ॥ मन्ये प्रीतिविशिष्टा सा मत्तो लक्ष्मण
 शारिका । यत्तस्याः श्रूयते वाच्यं शुक पादमरेदं ॥ २२ ॥
 शोचन्त्याश्चाल्पभाग्याया न किञ्चिदुपकुर्वता । पुत्रेण किमपु-
 त्राया मया कार्यं मरिन्दम ॥ २३ ॥ अल्पभाग्या हि मे माता
 कौशल्या रहिता मया । शोते परमदुःखार्ता पतिता शोक-
 सागरे ॥ २४ ॥ एकोऽहमयोध्याञ्च पृथिवीश्चापि लक्ष्मण ।
 तरेयमिषुभिः क्रुद्धो ननु वीर्यमकारणम् ॥ २५ ॥ अधर्म-
 भयभीतश्च परलोकस्य चानघ । तेन लक्ष्मण नाद्याहमाजान-
 मभिषेचये ॥ २६ ॥ एतद्वत्सलं कर्तव्यं विलप्य विजने बद्धः ।
 अशुपूर्णसुखो दीनो निशि ब्रह्मसुपाविशत् ॥ २७ ॥ विलापो-

परत्वे रामं गताः सर्वमिवानलम् । ससुद्रमिव निर्वर्णमाका-
 सयत लक्ष्मणः ॥ २८ ॥ ब्रुवमद्य पुरी राम अयोध्या सुधिना
 वर । निष्प्रभा त्वयि निष्क्रान्तांते गतचन्द्रेव शर्वरी ॥ २९ ॥
 नैतदौपयिकं राम यदिदम्परितप्यसे । विषादयसि सीतासु
 मां चैव पुरुषर्षभ ॥ ३० ॥ न च सीता त्वया हीना न चाहमपि
 राघव । सुहृत्तमपि जीवावो जलान्मत्स्याविषोद्धृतौ ॥ ३१ ॥
 न हि तातं न शत्रुघ्नं न सुमित्रां परन्तप । द्रष्टुमिच्छेय-
 मथाहं स्वर्गं चापि त्वया विना ॥ ३२ ॥ ततस्तत्र सुखासीनी
 नातिदूरे निरीक्ष्य ताम् । व्यग्रोऽधे सुलतां शृङ्गा भेजाते धर्म-
 वत्सलौ ॥ ३३ ॥ स लक्ष्मणस्यात्तमपुष्कलं वचो निगम्य चैवं
 वनवासमादरात् । समाः समस्ता विदधे परन्तपः प्रपद्य धर्मं
 सुचिराय राघवः ॥ ३४ ॥ ततस्तु तस्मिन् विजने महाबलौ
 महावने राघववत्शवहनौ । न तौ भयं सम्भ्रममभ्युपेत्यतुर्यधैव
 सिद्धौ गिरिसानुगोचरौ ॥ ३५ ॥

इत्यार्षे रामायणे वान्शीकीये अयोध्याकाण्डे

त्रिपञ्चाशत् सर्गः ।

ते तु तस्मिन् महावत्से उषित्वा रजनीं शुभम् । विमले-
 भ्युदिते सूर्ये तस्माद्देशात् प्रतस्थिरे ॥ १ ॥ यत्र भागीरथी
 गङ्गा यमुनाभिप्रवर्तते । जग्मुस्तं देशमुद्दिश्य विगाह्य सुमह-
 द्दमम् ॥ २ ॥ ते भूमिभागान् विविधान् देशान्यापि मनोजरान् ।
 अदृष्टपूर्वान् पश्यन्तस्तत्र यशस्विनः ॥ ३ ॥ यथा क्षेत्रेषु
 सस्यस्यन् सुधितान् विविधान् द्रुमान् । निवृत्तमात्रे दिवसे
 रामः सोमिविमज्जरीत् ॥ ४ ॥ प्रयागमभितः पश्य क्षीमिते भूम-

मुत्तमम् । अग्नेर्भगवतः केतुं मध्ये सञ्चिह्नितो मुनिः ॥ ९ ॥
 नूनं प्राप्ता स्य सञ्चेदं गङ्गायमुनयोर्वयम् । तथा हि श्रूयते
 प्रहो वारिषोर्वारिषर्षजः ॥ १० ॥ दारुणि परिभिन्नानि
 वनजैरपजीविभिः । क्षिप्त्वायाप्याश्रमे चैतं दृश्यन्ते विविधा
 दुर्माः ॥ ११ ॥ धन्विनी तौ मुखं गत्वा लब्धमाने दिवाकरे ।
 गङ्गायमुनयोः सन्धौ प्रापतुर्निलयं मुनेः ॥ १२ ॥ रामस्त्वायम-
 मासाद्य तामयन् षगपक्षिणः । गत्वा मुञ्जतर्मध्वानं भरद्वाज-
 सुपागमत् ॥ १३ ॥ ततस्त्वायममासाद्य मुनेर्दर्शनकाङ्क्षिणौ ।
 सीतयानुगतौ वीरौ दूरादेवावतस्थतुः ॥ १४ ॥ स प्रविश्य
 महात्मानश्चर्चं शिष्यगणैरुत्तमम् । संशितव्रतमेकाग्रं तपसा लब्ध-
 चक्षुषम् ॥ १५ ॥ ऊताग्निहोत्रं दृष्ट्वैव महाभागः कृताञ्जलिः ।
 रामः सौमित्रिणा सार्धं सीतया चाभ्यवादत ॥ १६ ॥ न्यवे-
 दयत चात्मानं तस्मै लक्ष्मणपूर्वजः । पुत्रौ दशरथस्यावां भग-
 वन् रामलक्ष्मणौ ॥ १७ ॥ भार्या ममेयं कल्याणि वैदेही
 जनकात्मजा । मां चानुयाता विजनं तपोवनमनिन्दिता ॥ १८ ॥
 पिता प्रवाण्यमानं मां सौमित्रिरनुजः प्रियः । अयमन्वगमदु-
 ष्पाता वनमेव वृत्तवतः ॥ १९ ॥ पित्रा नियुक्ता भगवन् प्रवे-
 ष्यामस्तपोवनम् । धर्ममेवाचरिष्यामस्तत्र मूलफलाश्रयाः ॥ २० ॥
 तस्मै तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः । उपानयत धर्माद्या
 गामर्घ्यमुदकं ततः ॥ २१ ॥ नानाविधानस्त्ररसान् वन्द्यमूल-
 फलाश्रयान् । तस्थौ ददौ तप्ततपा वासञ्चैवाभ्यकल्पयत् ॥ २२ ॥
 षगपक्षिभिरासीनो मुनिभिश्च समन्ततः । राममागतमभ्यर्च्य
 स्वागतमागतं मुनिः ॥ २३ ॥ प्रतिपद्य तु तामर्शानुपविष्टं
 स राघवम् । भरद्वाजोऽब्रवीद्वाक्यं धर्मयुक्तमिदं तदा ॥ २४ ॥
 चिरस्य खलु काकुत्स्थ पश्याम्यहमुपागतम् । श्रुतं तव मया
 चैव दिवासनमकारणम् ॥ २५ ॥ अत्रकाशो विविक्तोऽयं महा-

नक्षोः समागमे । पुण्यं रमणीयं वसतिर्न भवान् सुखम् ॥२२॥
 एवमुक्त्वा वचनं भरद्वाजेन राघवः । प्रत्युवाच शुभं वाक्यं
 रामः सर्वहितं रतः ॥ २३ ॥ भगवन्वित आसन्नः पौरजानपहो
 जनः । सुदर्शमिह मां प्रेक्ष्य मन्येहमिममाश्रमम् ॥ २४ ॥
 आगमिष्यति वैदेहीं मां चापि प्रेक्षको जनः । अनेन कारणे-
 नाहमिह वासं न रोचये ॥ २५ ॥ एकान्ते पश्य भगवन्नाश्रम-
 स्थानमुत्तमम् । रमते यत्र वैदेही सुखाङ्गी जनकात्मजा ॥ २६ ॥
 एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं भरद्वाजा महासुनिः । राघवस्य तु
 तद्वाक्यमर्थग्राहकमब्रवीत् ॥ २७ ॥ दयक्रिय इतस्तात गिरि-
 र्यस्मिन्निवत्स्यमि । महर्षिसेवितः पुण्यः पर्वतः शुभदर्शनः ॥२८॥
 गोलाकुलातुचरितो बानरक्षेत्रिण्येवितः । चित्रकूट इति
 ख्यातो गन्धमादनमन्त्रिभः ॥ २९ ॥ यावता चित्रकूटस्थ नरः
 शृङ्गाण्यवेक्ष्यते । कल्याणानि समापन्ते न मोक्षे कुर्वते मनः ॥३०॥
 क्षपयसात्र बहवो विद्वन् शरदांशतम् । तपसा दिवमाकूटाः
 कपालगिरसा सह ॥ ३१ ॥ प्रविशितमहं मन्ये तं वासं भवतः
 सुखम् । इह वा वनवामाय वस राम मया सह ॥ ३२ ॥ स
 रामं सर्वकामसां भरद्वाजः प्रियातिथिम् । सभास्यं सह च
 आत्मा प्रतिजग्राह हर्षयन् ॥ ३३ ॥ तस्य प्रयागे रामस्य तं
 महर्षिमुपेयुषः । प्रपन्ना रजनी पुण्या चित्राः कथयतः
 कथाः ॥ ३४ ॥ सीतातृतीयः काकुत्स्थः परिव्रान्तः सुखो-
 चितः । भरद्वाजाश्रमे रम्यं तां रात्रिमवसत् सुखम् ॥ ३५ ॥
 प्रभातायान्तु शर्वर्या भरद्वाजमुपागमत् । उवाच नरशार्दूलो
 मुनिं ज्वलिततजसम् ॥ ३६ ॥ शर्वरी भगवन्मद्य सत्यशील
 तवाश्रमे । उषिताः स्त्रीश्च वसन्तिमनुजानातु नो भवान् ॥३७॥
 रात्र्यान्तु तस्यां व्युष्टायां भरद्वाजाब्रवीदिदम् । मधुमूकपक्षो-
 पेतं चित्रकूटं व्रजेति च ॥ ३८ ॥ वासमीषयिकं मन्ये तव राम

महावतः । जाननिगमस्योपितः किञ्चरीरज-सेवितः ॥ ३९ ॥
 मयूरनादाभिरतो गजराजनिषेवितः । गव्यतां भवता शैल-
 चित्तकूटः स विन्दुतः ॥ ४० ॥ पुष्यस्य रमणीयस्य वज्रमूल-
 फलायुतः । ततः कुञ्जरयूयानि शृगयूयानि चैव हि ॥ ४१ ॥
 विश्वरन्ति वनान्तोपु तानि दृश्यमि राघव । सरित्प्रखण्डप्रस्था-
 न्दरीकन्दरनिर्भरान् ॥ ४२ ॥ चरतः सीतया मार्गं नन्दि-
 व्यति मनसवः । यतोऽङ्गुदकरा एते जन्तवो वनचा-
 रिणः ॥ ४३ ॥ प्रहृष्टक्रोयष्टिक्रकोकिलध्वनेर्बिनोदयन्तश्च
 सुखं परं शिवम् । समैव मर्त्यैर्बहुभिश्च कुञ्जरैः सुरस्यमासाद्य
 समावमाद्यसम् ॥ ४४ ॥

इत्यर्थे रामायणे वाल्मीकीये अयोध्याकाण्डे

चतुःपञ्चाशत् सर्गः ।

उपित्वा रजनीं तत्र राजपुत्रावरिन्दमौ । महर्षिमभि-
 वासाय जग्मन्सुहृद्विरि प्रति ॥ १ ॥ तेषां स्वस्वयनञ्चैव महर्षिः
 स चकार ह । प्रस्थितान् प्रेक्ष्य तांश्चैव पिता पुत्रानिवीर-
 सान् ॥ २ ॥ ततः प्रचक्रमे वक्तुं वचनं स महासुनिः । भर-
 द्वाजो महातेजा रामं सत्यपराक्रमम् ॥ ३ ॥ गङ्गायमुनयोः
 सन्धिमादाय मनुजर्षभ । कालिन्दीमनुगच्छेतां नदीं पश्यान्मु-
 खाञ्चिताम् ॥ ४ ॥ अथासाद्य तु कालिन्दीं प्रतिच्छीतः समा-
 गताम् । तस्याक्षीर्यं प्रचरितं प्रक्रामं प्रेक्ष्य राघव ॥ ५ ॥ तत्र
 धूयं पूर्वं कृत्वा तरतांशुमतीं नदीम् । ततो न्ययोधमासाद्य
 महातन्तं हरितच्छदम् ॥ ६ ॥ परीतं बहुभिर्दृष्टैः श्यामं सि-
 द्धोपसेवितम् । तस्मिन् सीताञ्जलिं कृत्वा प्रमुञ्जीताश्विषः